

Investigating and Studying the Settlement Patterns of Urmia Plain Sites in the Iron Age III

Behrouz Khanmohammadi¹ ; Kazem Mollazadeh² ;
Ali Binandeh³

Type of Article: **Research**

Pp: 169-202

Received: 2022/08/24; Revised: 2023/01/04; Accepted: 2023/01/21

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.169>

Abstract

Urmia lake basin is one of the most important cultural basins known in the archeology of Iran and has had a significant contribution in the historical and cultural evolution of northwestern Iran. Urmia plain and its surrounding heights have a special place among them. Due to the favorable environmental conditions in the Iron Age, important settlements were formed in the Urmia Plain. So far, forty-seven sites related to the Iron Age III (850 to 550 BC) have been identified in this plain that classified in the two parts of the settlement sites of the plain (39 settlement sites) and the defensive castles around it (8 castles). Among the forty-seven sites of Iron Age III (850 to 550 BC), thirty-two sites were formed on previous settlements and fifteen sites were formed for the first time. Among the thirty-nine settlement sites belonging to the Iron Age III of Urmia Plain, thirty-one sites with an area between half and five hectares are small villages and settlements. Three Sites are between five and ten hectares and three Sites are between ten and fifteen hectares. The two site of Goy tepe and Dizaj-Takieh, with an area between fifteen and twenty-four hectares, are considered among the large sites of Iron Age III of Urmia Plain. The distribution of ancient sites in the studied area is not the same, and among the thirty-nine settlement sites that have Iron Age III layers, a limited number are located in the higher areas of the western, southern and northern belt, and the absolute majority of the settlements are located in the flat plain of Urmia. Most of the settlement sites (about 76%) are less than a thousand meters away from water sources and rivers, and this shows that the water factor is the most important factor in the location selection of settlements in this era. During most of this period, Urmia region was considered one of the Urartian states. The results obtained from the analysis of GIS maps show that despite the pattern of Urartian settlements, which tends to settle and administrative management in mountainous and higher areas, the main and residential settlements of this era were formed in the lowland and their management was only in Military forts were located in higher peripheral areas.

Keywords: Urmia Plain, Iron Age III, Settlement Patterns, Urartu, Mana.

1. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.
2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran (Corresponding Author). **Email:** Kazem.mollazadeh@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran

Citations: Khanmohammadi, B., Mollazade, K. & Binandeh, A., (2024). "Investigating and Studying the Settlement Patterns of Urmia Plain Sites in the Iron Age III". *Parsch J Archaeol Stud.*, 8(28): 169-202. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.169>
Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-779-en.html>

Motala-e Bastanshenasi-e Parsch

Parsch Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).

Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

© The Author(s)

Introduction

Urmia plain is one of the fertile areas in the northwest of Iran, and therefore it has been the focus of human societies from the past until now, and the evidence left behind, such as numerous historical hills, testify to the establishment and exploitation of this plain in different prehistoric times. And it is historical. Even though the archeology teams have investigated the Urmia plain in the past and identified important sites, but most of them only identified and registered the sites And they have not provided chronological and analytical information related to the trajectory of the formation and expansion of Iron Age III sites And this issue has caused the failure to present a detailed map of the pattern of settlements and the state of the sites in this period. Therefore, studying the state of settlements, their formation and expansion can be effective in understanding the cultures and settlement patterns of this period in this great plain. The archeological survey of Urmia Plain was conducted with the aim of identifying and investigating the ancient sites of the Iron Age III and also studying settlement patterns in two seasons in the fall of 2019 and the spring and summer of 2020. The present article, by examining the sites of Iron Age III in the Urmia plain, studied the formation and expansion of the sites according to variables such as height above sea level, water sources, distance and proximity to rivers and vegetation And based on their size, they are ranked and finally, it analyzes and reconstructs the regional landscape of Urmia plain in the Iron Age3 and the environmental patterns of the settlements of this period.

The text of the article and the main discussion

The beginning of the Iron Age III in the important settlement areas of northwestern Iran, including Hasanlu, has been determined following the massive fires that occurred at the end of the Iron Age 2 and led to the destruction of the settlements of this period. Chronologically, this era coincides with the emergence of a new pottery phenomenon, which Young (Young 1965:70) called the new Buff Ware horizon, that appeared in many sites in western Iran. Based on this, in the northwest of Iran, especially in the Urmia lake basin, the Iron 3 period has been introduced at the same time as Hasanlu layer 3. Urmia Plain, as the largest plain on the western shore of Lake Urmia, witnessed extensive changes in the first millennium BC. The importance of the Urmia plain, and its location at an important crossing in the first half of the first millennium BC, has caused the attention of the governments of Urartu, Assyria and even Manna. Urmia Plain in the Iron Age III due to these favorable environmental conditions, especially the flow of permanent and abundant rivers, numerous springs, suitable and fertile land, rich pastures and abundant hunting, has received more and more attention and received a significant population. A population that relies on agricultural livelihood more than anything else, and the location of settlements has been done near stable water sources and main rivers And these places have been chosen according to the topography, slope and type of soil so that water supply to the land can be done easily and also have

fertile soil. Among the forty-seven sites of Iron Age III (850 to 550 BC), thirty-two sites were formed on previous settlements and fifteen sites were formed for the first time in this settlement period. Among the thirty-nine settlement sites, thirty-one sites have an average area between half and five hectares, six areas have an area of between five and fifteen hectares, and two areas have an area between fifteen and twenty-four hectares. Among the four major settlement and non-settlement sites of this region, namely Goy tepe, Bari, Ismail-Agha Castle and Dizaj-takiyeh, two sites of Ismail-Agha Castle and Bari Castle are located in the mountainous areas overlooking the Urmia Plain And as fortresses and defensive fortifications, and two settlement sites, Goy tepe and Dizaj-takiyeh, have served as the central places of the plain. By looking at the distribution map of the settlements of this era and paying attention to geographical variables such as distance and proximity to water sources, agricultural lands and the size of the areas, the pattern of settlements in the region can be determined. Most of the sites are formed in the plain. Considering that water has always played an important role in the formation of these establishments and is considered an important indicator for their analysis, It is obvious that the flat areas and near permanent springs and rivers have been given more attention by these tribes. The higher areas of Urmia region have fewer settlements. These settlements can be considered as seasonal settlements, because they were forced to leave the place immediately when the amount of water decreased. Therefore, it seems that the permanent settlements are mainly formed along the permanent rivers. Other geographical variables such as distance and proximity to fertile and suitable agricultural lands and altitude above sea level are effective in this increase in population and settlements.

Conclusion

Among the 187 hills and historical sites identified in Urmia Plain, forty-seven sites from the Iron Age have been identified. Two pottery traditions have been identified, including the Urartian pottery tradition and the local pottery tradition with simple Buff Ware with the influence of late Manna pottery. In addition, suitable environmental conditions have made the Urmia plain one of the main agricultural areas of Azerbaijan, so that this area is considered one of the key areas in the development and population increase in the northwestern plateau of Iran (Biscone 2003:167). Settlement patterns in the Urmia Plain, including residential settlements in the bottom of valleys and low plains and close to fertile lands and water sources, especially permanent and abundant rivers in the region and the creation of fortresses and defense fortifications in the higher parts and on top of the rocks. The establishment of residential centers in the Urmia plain was done during the dominance of the Urartu in the alluvial lands of the plain And the main military centers have been built in the form of strong fortresses in the surrounding heights of this plain and The small sites in Urmia plain, which are less than nineteen sites and their size is less than three hectares, are residential units and small villages that

were engaged in agriculture And other settlements of this era in the Urmia plain, which number up to eighteen settlements, are between three and fifteen hectares in size. And they are managed by two large and central sites, Goy tepe and Dizaj- Takiye. Therefore, according to Chrystaller's model, Goy tepe, as the largest settlement site in the Urmia plain, controlled the central and northern sites of the plain, and Dizaj- Takiye, in the second place in size, controlled the southern sites of the Urmia plain.

Acknowledgments

At the end, Authors feel it necessary to express their gratitude to all the esteemed officials of the Cultural Heritage Organization of West Azerbaijan Province, especially the employees of the Archaeology Department, and Mr Obeidollah Sorkhabi for Prepare GIS Maps Mr bahman Kargar for their voluntary assistance in completing this research.

Observation Contribution

This article was written by the first author with the guidance of the second author and the advice of the third author.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest while observing the publishing ethics in referencing.

بررسی و مطالعه الگوهای استقرار محوطه‌های دشت ارومیه در عصر آهن III

بهروز خان محمدی^I؛ کاظم ملازاده^{II}؛ علی بیننده^{III}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۰۲ - ۱۶۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۲؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۰/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.169>

چکیده

حوضه دریاچه ارومیه یکی از مهم‌ترین حوضه‌های فرهنگی شناخته شده در باستان‌شناسی ایران است و سهم چشمگیری در تحولات تاریخ و فرهنگ شمال غرب و غرب ایران داشته است. دشت ارومیه و ارتفاعات پیرامون آن جایگاه ویژه‌ای در این میان دارد. با توجه به شرایط مساعد و مناسب زیست محیطی در عصر آهن، استقرارهای مهمی در دشت ارومیه، به خصوص اطراف چهار رودخانه روضه چای، نازلوچای، شهرچای و باراندوزچای شکل گرفته است. در این دشت تاکنون تعداد ۹۳ محوطه عصر آهن (بازه زمانی ۱۴۵۰ تا ۵۵۰ پ.م) شناسایی شده که در این میان، ۴۷ محوطه مربوط به عصر آهن III (۸۵۰ تا ۵۵۰ پ.م) هستند و در دو بخش محوطه‌های استقرار دشت (۳۹ محوطه استقرار) و قلاع استحفاظی اطراف آن (۸ قلعه) طبقه‌بندی می‌شوند. از ۴۷ محوطه عصر آهن III (۸۵۰ تا ۵۵۰ پ.م)، ۳۲ محوطه بر روی استقرارهای قبلی شکل گرفته و ۱۵ محوطه برای اولین بار شکل گرفته‌اند. از میان ۳۹ محوطه استقرار متعلق به عصر آهن III دشت ارومیه، ۳۱ محوطه با مساحت بین نیم تا پنج هکتار به صورت دهکده‌ها و استقرارهای کوچک هستند. سه محوطه بین پنج تا ۱۰ هکتار و سه محوطه بین ۱۰ تا ۱۵ هکتار وسعت دارند. دو محوطه گوی تپه و دیزج تکیه با وسعتی بین ۱۵ تا ۲۴ هکتار جزء محوطه‌های بزرگ عصر آهن III دشت ارومیه محسوب می‌شوند. به نظر می‌رسد در عصر آهن III، بر پیچیدگی ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این جوامع افزوده شده و روند گسترش سطح محوطه‌ها و افزایش جمعیت شتاب بیشتری یافته است. توزیع مکان‌های باستانی در منطقه مورد مطالعه هم‌سان نبوده و از ۳۹ محوطه استقرار که دارای لایه‌های عصر آهن III هستند، تعداد محدودی در مناطق مرتفع‌تر نوار غربی، جنوبی و شمالی و اکثریت مطلق استقرارها در دشت نسبتاً صاف و مسطح ارومیه واقع شده‌اند. بیشتر محوطه‌های استقرار (حدود ۷۶٪) به فاصله کمتر از ۱۰۰۰ متر از منابع آبی و رودخانه‌ها فاصله دارند و این نشان می‌دهد عامل آب در مکان‌گزینی استقرارهای این دوره مهم‌ترین عامل است. در بیشتر طول این دوره اورارتوها در دشت ارومیه حکومت داشتند و منطقه ارومیه یکی از ایالت‌های اورارتویی محسوب می‌شده است. نتایج به دست آمده از تحلیل نقشه‌های GIS نشان می‌دهند با وجود الگوی استقرارهای اورارتویی که به استقرار و مدیریت اداری در مناطق کوهستانی و مرتفع‌تر گرایش دارد، استقرارهای اصلی و مسکونی این دوره در دشت پست، شکل گرفته و صرفاً مدیریت آن‌ها در دژهای نظامی مناطق مرتفع‌تر پیرامونی صورت می‌گرفت.

کلیدواژگان: دشت ارومیه، عصر آهن III، الگوهای استقرار، شمال غرب ایران، اورارتو، مانا.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Kazem.mollazadeh@gmail.com

III. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

ارجاع به مقاله: خان محمدی، بهروز؛ ملازاده، کاظم؛ و بیننده، علی، (۱۴۰۳). «بررسی و مطالعه الگوهای استقرار محوطه‌های دشت ارومیه در عصر آهن III». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۲۸ (۸): ۱۶۹-۲۰۲. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.28.169>
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-779-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
براین که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

هم‌زمان با شروع عصر آهن III در منطقه شمال غرب و در پی تحولاتی که در زمینه فناوری و معماری رخ داد، شهرهای جدیدی ساخته شده و قدرت‌های جدیدی در مناطق مختلف شمال غرب ایران شکل گرفت. دشت ارومیه، یکی از مناطق برخوردار، مساعد و حاصل خیز شمال غرب کشور است و از این رو، از گذشته تا به حال مورد توجه بوده و مدارک و شواهد برجایمانده هم‌چون تپه‌های متعدد تاریخی، بناها، پل‌ها، قلعه‌ها و غیره، گواهی بر استقرار و بهره‌برداری از این دشت است. با وجود این که هیأت‌های باستان‌شناسی در گذشته، دشت ارومیه را بررسی کرده و محوطه‌های مهمی را نیز شناسایی کرده‌اند، اما بیشتر آن‌ها صرفاً به شناسایی و ثبت محوطه‌ها بسنده کرده و اطلاعات گاهنگاری و تحلیلی در ارتباط با خط سیر شکل‌گیری و گسترش محوطه‌های عصر آهن III ارائه نداده‌اند و همین موضوع باعث عدم ارائه نقشه دقیق الگوی پراکندگی استقرارها و چگونگی وضعیت محوطه‌ها در این دوره شده است؛ از این رو، مطالعه وضعیت استقرارها، شکل‌گیری و نحوه گسترش آن‌ها می‌تواند در شناخت فرهنگ‌ها و الگوهای استقراری این دوره در این دشت نسبتاً بزرگ مؤثر واقع گردد. پژوهش حاضر پس از بازدید میدانی، شناسایی، بازبینی و بررسی محوطه‌های عصر آهن III دشت ارومیه و بررسی نتایج گزارش‌های باستان‌شناسان داخلی و خارجی، نحوه و وضعیت شکل‌گیری و گسترش محوطه‌ها را با توجه به متغیرهایی چون: ارتفاع از سطح دریا، منابع آبی و دوری و نزدیکی به رودخانه‌ها و پوشش گیاهی، مطالعه و براساس وسعت آن‌ها رتبه‌بندی و درنهایت به تحلیل و بازسازی سیمای منطقه‌ای دشت ارومیه در عصر آهن III و الگوهای محیطی استقرارهای این دوره می‌پردازد.

عصر آهن III با ویژگی‌هایی هم‌چون ظهور گسترده سفال‌های نخودی و تدفین اموات در قبرستان‌ها، به عنوان یکی از دوره‌های محوری، تعیین‌کننده و آکنده از تحولات گسترده است و به تبع آن تغییر در مظاهر فرهنگی و اجتماعی و نیز ظهور اولین قدرت‌های ایرانی و تشکیل اولین پادشاهی‌ها مانند مانا و ماد، در محدوده‌ای از فلات مرکزی تا شمال غرب ایران و روابط آن‌ها با قدرت‌های مجاور مانند آشور و اورارتو که پیامد آن به بیانی، در بعضی مناطق ایران ورود به دوره تاریخی تلقی می‌شود، جایگاه بسیار ویژه‌ای در مطالعات باستان‌شناسی ایران و کشورهای مجاور دارد. در این میان، شمال غرب ایران که در طول تاریخ محل تلاقی و شاهراه مهاجرت اقوام گوناگون بوده است، نقطه برخورد اقوام و ملل مختلف بوده و دارای تنوع فرهنگی زیادی است.

در نیمه نخست هزاره پیش از میلاد و هم‌زمان با عصر آهن III، دشت حاصل خیز ارومیه، که در گذرگاه مهم و حساس واقع شده بود، باعث توجه دولت‌های اورارتو، آشور و حتی مانا به آن شد، به طوری که هریک از این قدرت‌ها در صدد افزودن این منطقه به عنوان بخشی از قلمرو تحت نفوذ خود بوده‌اند. در مدارک مکتوب برجای مانده عصر «شلمانصر سوم» (۸۸۵-۸۲۴ پ.م.) از این منطقه به نام «دریای نائیری» نام برده می‌شود (Kroll, 2020: 11). این ناحیه، به ویژه دره‌های حاصل خیز واقع در مجاورت سواحل غربی و جنوبی آن، در قرن نهم پیش از میلاد به خاک اورارتو الحاق شده بود (سالوینی، ۱۳۹۵: ۱). علاوه بر این الگوی پراکندگی کتیبه‌های لشکرکشی و عمرانی اورارتویی و نیز گزارش موجود از لشکرکشی سوم شلمانصر نیز نشان می‌دهند این ناحیه از بدو تأسیس دولت اورارتو در قرن نهم پیش از میلاد جزء قلمرو این دولت بوده است (Kroll, 2011: 158).

با وجود گستردگی و اهمیت دشت ارومیه و وجود استقرارهای قابل توجه، پژوهش‌های انجام‌شده در این دشت محدود بوده و بیشتر به شناسایی و معرفی محوطه‌ها پرداخته و اطلاعات ارائه‌شده عمدتاً مربوط به قبل از ۷۱۴ پ.م. است و در زمینه وضعیت استقرارها بعد از عقب‌نشینی اورارتوها در این دشت اطلاعات بسیار اندکی در دست است. کاوش‌ها نیز بر لایه‌نگاری و حفاری

محوطه‌ها به صورت منفرد، تمرکز داشته و توجه چندانی به الگوی استقرارها به ویژه عصر آهن III نشده است. کاوش لایه نگاری قلعه اسماعیل آقا و گیج‌لر توسط ایتالیائی‌ها به سرپرستی «پکورلا» و «سالوینی» (۱۹۷۷ م.) و کاوش‌های گوی تپه توسط هیأت انگلیسی (۱۹۴۸ م.) هم، کمک چندانی به ارائه الگوی استقرارهای این دشت در عصر آهن III ننموده است. در مطالعات و پژوهش‌های «بیشونه» در دشت ارومیه (Biscone, 2003) صرفاً آن دسته از محوطه‌هایی مورد مطالعه قرار گرفتند که دارای مقادیر قابل توجهی سفال شاخص دوره اورارتویی، به ویژه سفال قرمز براق موسوم به «سفال توپراق قلعه» بودند و دیگر محوطه‌ها در بررسی و تحلیل، لحاظ نشده‌اند. اتکاء بیش از حد بیشونه بر سفال اورارتویی و بی توجهی به دیگر شاخصه‌های فرهنگی هم چون: سنت‌های سفالگری محلی، وسعت محوطه‌ها، دوری و نزدیکی به منابع آبی و تعداد قابل توجه استقرارهای این دوره، باعث نقص در ارائه الگوی کلی و فراگیر استقرارهای این دشت در عصر آهن III شده است. در بررسی‌های «اشتفان کرول» و «ولفرام کلایس» هم تنها قلاعی لحاظ شده‌اند که مستقیماً بر دشت و یا اراضی نزدیک و مجاور اشراف داشته (هم چون قلعه اسماعیل آقا) و می توانسته‌اند نقش مرکز اداری را ایفا کرده و بر دشت تسلط نظامی داشته باشند و همه محوطه‌ها در نواحی پیرامون این دشت که راه‌های اصلی را کنترل می کرده و اخیراً موارد جدید و نویافته‌ای هم چون باری (Binandeh et al., 2017) و محوطه سیر (گزارش ثبتی محوطه سیر، ۱۳۹۷) در بحث تحلیل و ارائه الگوی استقرارهای این دوره لحاظ نشده است.

بررسی پژوهش: پژوهش حاضر با گزاره شناسایی الگوهای استقرار، ارزیابی و درک تأثیر عوامل طبیعی در توزیع استقرارهای عصر آهن III و تعیین میزان ارتباط انسان و محیط او در محدوده دشت ارومیه انجام گرفته است.

روش پژوهش: برای تحلیل‌های لازم از نرم افزار Arc GIS بهره‌گیری شده و استقرارهای عصر آهن III دشت ارومیه نسبت به مهم‌ترین عوامل زیست محیطی، شامل: دسترسی به آب، پوشش گیاهی، میزان ارتفاع از سطح دریا، و وسعت، مورد بررسی قرار گرفته است. روش گردآوری اطلاعات جهت پژوهش مذکور، میدانی و کتابخانه‌ای و با استفاده از شیوه توصیفی-تحلیلی است. پس از انجام بخش میدانی، مقایسه گونه‌شناختی داده‌ها و گاهنگاری نسبی استقرارها انجام گردیده و سپس با استفاده از نرم افزار GIS به تحلیل و شناسایی الگوهای استقرار منطقه با عوامل مختلف جغرافیای طبیعی و انسانی پرداخته شد، بر این اساس متغیرهای گوناگونی از قبیل میزان بارش، رودخانه‌ها و بسترهای محیطی مورد تجزیه قرار گرفتند.

پیشینه مطالعات

در سال ۱۹۴۸ م. «برتون براون» به مدت شش هفته در محوطه باستانی گوی تپه در نزدیکی شهر ارومیه اقدام به حفر هشت گمانه نمود، ولی هیچ‌کدام به خاک بکر نرسید (Burton-Brown, 1951). وی توانست آثار عصر آهن و بقایای دیوارهای تدافعی را در این محوطه شناسایی نماید. تپه کردلر در ۱۳ کیلومتری ارومیه و در شمال این دشت در فاصله سال‌های ۱۹۷۲ و ۱۹۷۴ م. توسط هیأت باستان‌شناسی اتریشی به سرپرستی «آندریاس لیپرت» مورد کاوش قرار گرفت (Lippert, 1977). قبور عصر آهن و بقایای تالار ستون‌دار از این محوطه به دست آمده است. «ولفرام کلایس» آلمانی نیز در فاصله سال‌های ۱۹۶۹ تا ۱۹۷۶ م. بررسی‌های محدود و موردی با تأکید بر شناسایی محوطه‌های اورارتویی در دشت ارومیه انجام داده است (Kleiss, 1969; 1976). هیأت ایتالیایی به سرپرستی «ماریو سالوینی» و «امیل پکورلا» در سال‌های ۱۹۷۷ و ۱۹۷۸ م. در دشت ارومیه و نواحی جنوبی‌تر، بیش از ۱۴۰ تپه تاریخی را شناسایی کرده که تعدادی از آن‌ها آثاری از عصر آهن داشتند (Pecorella & Salvini, 1984). کاوش لایه نگاری قلعه اسماعیل آقا و تپه گیج‌لر در دشت ارومیه در همان

سال‌ها از دیگر مطالعات انجام‌شده توسط این هیأت در منطقه است (Ibid). بررسی‌های همکاران اداره کل میراث‌فرهنگی استان در دشت ارومیه در سال ۱۳۸۵ ه.ش. منجر به شناسایی تعدادی از محوطه‌های عصرآهن در دشت ارومیه شده است (گزارش ثبتی محوطه‌های ارومیه، ۱۳۸۵). پیشینه در سال ۲۰۰۳ م. (Biscone, 2003)، با تکیه بر مطالعات انجام‌شده قبلی، محوطه‌های اورارتویی و قبل از اورارتویی منطقه را براساس مساحت و وسعت، مورد بررسی و رتبه‌بندی قرار داد. نواحی مرزی غرب این شهرستان نیز در بهار سال ۱۳۸۷ ه.ش. مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت که منجر به شناسایی نود محوطه باستانی گردید (خان‌محمدی و خرازی، ۱۳۹۲). در این نوشتار ضمن مطالعه گزارش بررسی هیأت‌های گذشته به بررسی و بازدید میدانی مجدد محوطه‌های استقرار عصرآهن III دشت ارومیه پرداخته و براساس مدارک موجود تلاش شده است الگوهای استقراری دشت ارومیه مشخص گردد.

موقعیت جغرافیایی

دشت ارومیه با مساحتی حدود ۱۴۷۹ کیلومترمربع در شمال غرب ایران و غرب دریاچه ارومیه در موقعیت جغرافیایی ۴۵° ۲۴ تا ۴۴° ۲۳ طول جغرافیایی و ۳۷° ۷ تا ۳۸° ۸ عرض جغرافیایی واقع شده است (کواکبی‌نژادقزوینی و همکاران، ۱۳۹۵).

شهر ارومیه در مرکز دشت قرار گرفته است. بخش غربی این دشت، کوهستانی و مهم‌ترین ارتفاعات آن در شمال کوه‌های بی‌داغ، قیلان، اوغلان، و در شمال غربی و غرب کوه‌های سرکش، بردوک، میدان، برادوست، سوریان، سیت‌آوا و زیارت است. در جنوب غربی و غرب نیز کوه‌های کچلک با دامنه‌های برف‌گیر، مرگ‌زیارت، هیس، نیوادره و کانی‌سیو قرار دارند. چهار رودخانه مهم این دشت، روضه‌چای از کوه‌های ملاولی در غرب ارومیه، باراندوزچای از کوه‌های مرزی جمال‌الدین، برده‌سور از کوه‌های جنوب غربی ارومیه و نازلوچای از کوه‌های کردستان ترکیه سرچشمه گرفته، که همگی به دریاچه ارومیه می‌ریزند (فرهنگ آبادی‌های ارومیه، ۱۳۸۵: ۶).

زیست محیط

دشت ارومیه از پای‌کوه‌های شرقی رشته خوی-مهاباد شروع شده و تا سواحل دریاچه ارومیه ادامه پیدا می‌کند. این دشت دارای شیب بسیار پایینی بوده و شهر ارومیه و تعداد زیادی از روستاها و زمین‌های کشاورزی را در خود جای داده است. رسوبات واقع در دشت انباشتی ارومیه، نتیجه فرسایش و رسوب‌گذاری رودخانه‌های اصلی منطقه، طی دوره کوارترنری است. طی این دوره فرآیندهای هوازدگی و سپس فرسایش رودخانه‌ای موجب انتقال حجم عظیمی از رسوبات کوه‌های غربی منطقه به بخش شرقی شده و دشت انباشتی ارومیه را ایجاد کرده است، مانند اغلب دشت‌ها، شیب دشت ارومیه در بخش‌های غربی و جبهه کوهستان بالا بوده و به سمت دریاچه ارومیه کاهش پیدا کرده است؛ به همین ترتیب، از اندازه رسوبات و هم‌چنین عمق رسوبات کوارترنری در جهت شرق کاسته شده است. سمت غرب منطقه بیشتر از رسوبات درشت‌دانه تشکیل شده است درحالی‌که سمت شرق، دارای رسوبات ریزدانه و خاک حاصل‌خیز است. ضمن این‌که به دلیل خشک شدن دریاچه ارومیه، در منتهی‌الیه شرق محدوده می‌توان رسوبات نمکی و دریاچه‌ای بسیار ریزدانه را نیز مشاهده کرد (کواکبی‌نژادقزوینی و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۸). ریزش نزولات جوی در طول سال در سطح منطقه متفاوت است؛ بدین معنی که حداکثر بارندگی در فصل زمستان اتفاق می‌افتد، اما میزان آن در فصل بهار و پاییز کمتر است. میزان بارندگی در نواحی ساحلی کمتر از سایر نقاط است. در ایستگاه قوشجی میانگین بارندگی سالانه ۲۵۶/۳ میلی‌متر است و هرچه از ساحل دور می‌شویم بر میزان آن افزوده می‌شود؛ به طوری‌که در ایستگاه ارومیه به ۳۴۹/۳ میلی‌متر می‌رسد.

با نزدیک تر شدن به نواحی غربی و کوهستانی به دلیل وجود ارتفاعات، میزان بارندگی افزایش یافته و در ارتفاعات به ۶۵۰ میلی متر می رسد. کمترین میزان بارندگی در ایستگاه ارومیه مربوط به شهریورماه با ۶۱ میلی متر و در ایستگاه قوشجی مربوط به مردادماه با ۱/۴ میلی متر است. بیشترین میزان بارندگی متعلق به فروردین ماه تا میزان ۶۲/۷ میلی متر است. این میزان در نواحی مرزی مناطق غربی شهرستان به دلیل وجود ارتفاعات افزایش می یابد (فرهنگ آبادی های ارومیه، ۱۳۸۵: ۱۳). شهرستان ارومیه با توجه به وضعیت اقلیمی و شرایط توپوگرافی به لحاظ پوشش گیاهی از تنوع بالایی برخوردار است. مناطق کوهستانی غربی شهرستان در محدوده جنگل های زاگرس قرار می گیرد که در سالیان گذشته تخریب و نابود شده اند. در حال حاضر، فقط نمونه هایی از بقایای درختان این جنگل ها به صورت پراکنده در منطقه وجود دارد. مناطق دشتی و پای کوهی و دره های این منطقه از نظر پوشش گیاهی علفی و بوته ای یک ساله و چندساله، نسبتاً غنی است و این گونه ها مراتع نسبتاً غنی و مرغوبی را تشکیل می دهند. در این شهرستان جنگل به صورت طبیعی وجود ندارد و در بعضی نواحی کوهستانی درختان پسته وحشی (بنه)، بادام کوهی، زالزالک، و گونه های غیرمثمر، بلوط و افرا وجود دارد. در بعضی از نواحی دیگر در قطعات متفاوت و کوچک جنگل های مصنوعی وجود دارد که اکثراً از گونه های سوزنی هستند. وسعت مراتع موجود در محدوده، در حدود ۲۳۴ هزار هکتار و از انواع مراتع مرغوب است که قسمت عمده آن به صورت مراتع بیلاقی، میان بند، دشتی و مصنوعی است. از نظر تراکم پوشش گیاهی مراتع منطقه به چهار نوع تقسیم می شوند.

۱- مراتع میان بند: مراتع مذکور در ارتفاعات ۱۴۰۰ تا ۱۸۰۰ متری از سطح دریا قرار گرفته اند. انواع گونه های گیاهی این مراتع از تیره اسفناجیان، چتریان، خارشتر، سالسولا، اسفناج وحشی، دمروباهی، کاکوتی و انواع گیاهان علف گندم و علف پشم که در دشت ها گسترش دارند.

۲- مراتع بیلاقی: این مراتع در ارتفاعات ۱۸۰۰ متر به بالا و در جنگل های پراکنده سوزنی، برگ ارس و آردوح رویش دارد. انواع گونه های گیاهی این مراتع عبارتند از: علف گندم، علف باغ، و در مراتع بیلاقی تخریب شده نیز انواع گیاهان خاردار، کنگر و انواع گون وجود دارد.

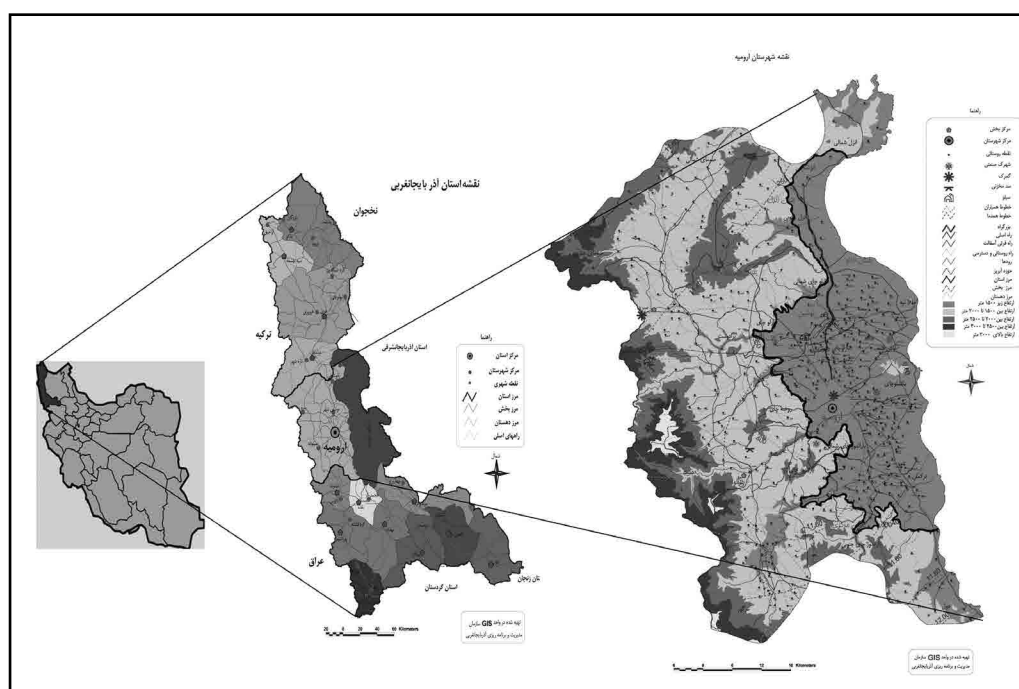
۳- مراتع دشتی: عمدتاً این مراتع در اطراف دریاچه ارومیه دیده می شوند که به علت باتلاقی بودن و رطوبت نسبتاً بالا، رویش گیاهان جگن، گل زنبق و گندمیان عمومیت داشته و هم چنین گیاهان شوره زار نیز در آن رشد می کنند.

۴- مراتع نیمه مصنوعی: عموماً چمن زارها هستند که با آبیاری دائمی و ناخواسته به صورت مراتع سرسبز درآمده اند که در بخش سیلوانا، فراوان رشد می کند (فرهنگ آبادی های ارومیه، ۱۳۸۵: ۲۵).

جغرافیای تاریخی دشت ارومیه در نیمه نخست هزاره اول پیش از میلاد

رشته کوه های زاگرس در نیمه نخست هزاره اول پیش از میلاد، محل ظهور پادشاهی های کوچک و شاهک نشیان محلی متعددی بود که هرکدام قلمرو جغرافیایی مشخصی را به خود اختصاص داده بودند. حوضه دریاچه ارومیه در عصر آهن، قبل از اورارتوها، و هم زمان با آن ها از شکوفایی و آبادانی قابل توجهی برخوردار بوده و شهرهای این منطقه در جاده تجاری گسترده اوایل هزاره پیش از میلاد، نقش بسیار فعالی داشتند. یکی از دلایل اصلی حملات گسترده همسایگان غربی به این نواحی عمران و آبادانی و حاصل خیزی منطقه بوده است. این منطقه در انتهای قرن نهم پیش از میلاد وارد دوره تاریخی شده است و این امر به روشنی در کتیبه های اورارتویی مکشوف از منطقه بازتاب دارد (سالوینی، ۱۳۹۵: ۳).

در جریان حملات آشوریان به مناطق شرقی و در اسناد آشوری، نواحی غرب دریاچه ارومیه و دشت ارومیه مورد اشاره قرار گرفته است. شلمانصر سوم در جریان لشکرکشی سال اول سلطنت

تصویر ۱: موقعیت شهرستان ارومیه در نقشه کشور (مرکز اسناد میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

Fig. 1: Location of Urmia city on the map of the country

خود (۸۵۸ پ.م.) با دو دولت خوبوشکیه و گیلزانو برخورد داشته است. وی در سال سوم سلطنت خود (۸۵۶ پ.م.) بعد از لشکرکشی به جانب آسیای صغیر در بازگشت، به جانب شمال غرب ایران متمایل شده و از گردنه قطور در منطقه خوی وارد شمال غرب ایران شده و از طریق دشت‌های سلماس و ارومیه راهی گیلزانو شده و در آنجا خراج دریافت می‌کند (Luckenbill, 1926: 220؛ پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۹۳؛ ملازاده، ۱۳۸۳: ۶۰).

در ربع آخر قرن نهم پیش از میلاد ارتش قدرتمند پادشاهی اورارتو، از توشپا، پایتخت خود به طرف سواحل شرقی دریاچه وان حرکت و از طریق گذرگاه‌های رشته‌کوه‌های زاگرس وارد سواحل ارومیه شده و قلمرو اورارتو گسترش یافت. سنگ‌یادبود کله‌شین و دیگر اسناد نوشته‌شده از آن زمان نشان می‌دهند که دشت‌های شمال و جنوب دریاچه ارومیه توسط اورارتوها اشغال شده بود (Salvini, 2004: 65). در اسناد آشوری اواسط قرن نهم پیش از میلاد به شاهک‌نشین «زان زیونا Zanziuna» اشاره می‌شود که در محدوده دشت ارومیه امروزی و نواحی کوهستانی پیرامون آن واقع شده بود (Fuchs, 2004: 253). دو دولت اورارتو و مانا در این دوره مکرر درگیر جنگ و منازعه با هم بوده و دولت آشور نیز به دفعات در قرن نهم پیش از میلاد منطقه را مورد هجوم قرار داده است (Kroll, 2010: 28). در زمان «روسای اول» (۷۳۰-۷۱۴/۷۱۳ پ.م.) ارتباط بین اورارتو و مانا به بالاترین سطح خود رسیده و می‌توان نفوذ مستقیم دولت اورارتو بر مرزهای شمالی دولت مانا را مسلم دانست (Pecorella & Salvini, 1982: 14؛ سالوینی، ۱۳۹۵: ۹). حمله سارگن دوم در سال ۷۱۴ پ.م. به اورارتو، تخریب قلعه‌ها و محوطه‌های اورارتویی واقع در ساحل غربی دریاچه ارومیه و ترک جمع‌کثیری از جمعیت منطقه را در پی داشت. «سارگن» در مسیر حمله خود در دشت ارومیه از سه رودخانه شهرچای، باراندوزچای و قاسملوچای که در این منطقه جاری هستند، عبور می‌کند. این رودخانه‌ها با رودخانه‌های آلوریا (alluria)، قالاتیا (qallania) و اینا (inna) در نامه سارگن قابل انطباق هستند (Pecorella & Salvini, 1982: 16). پس از این حمله، نفوذ شاهنشاهی اورارتو در حوضه دریاچه ارومیه به شدت کاهش یافت. شاهک‌نشین «آیادی Aiadi/Ajiadi» در

اسناد مکتوب آشوری سده هشتم پیش از میلاد در منطقه ارومیه ذکر شده است (Fuchs, 2004: 524). پژوهشگرانی هم چون: «زیمانسکی»، «سالوینی» و «پکورلا»، «آیادی» را که با یک گردنه و چند روستا از نواحی مجاور خود جدا شده و به صورت منفرد شهرهایی در مجاورت دریا دارد را همان دشت ارومیه می دانند (زیمانسکی، ۱۳۹۰: ۱۲۵؛ Pecorella & Salvini, 1984: 47). برخلاف اورارتو که برابر شواهد موجود، در جریان اشغال خود در اواخر قرن نهم پیش از میلاد از تخریب کامل منطقه اجتناب کردند، آشوریان پس از اشغال منطقه با هدف برچیدن کامل پایگاه ارومیه که مانعی بر سر راه کشورگشایی های آنان بود، به تخریب کامل منطقه پرداختند. در نامه سارگن به رب النوع آشور به صراحت به این نکته اشاره شده و شواهد باستان شناسی نیز نشانگر آن است که در جریان تهاجم، بیشتر قلعه ها و دهکده های این منطقه با خاک یکسان شده و برای دهه های متمادی متروک می ماندند (مدودسکایا، ۱۳۸۸: ۱۹۴). دولت آشور پس از سال ۷۱۴ پ.م، مناطق اطراف دریاچه ارومیه را مورد تهاجم خود قرار نداد، زیرا دیگر خطری از این ناحیه متوجه آن نبود. قدر مسلم، پس از آن حمله هیچ مقام رسمی یا پادگان و گروه نظامی تابع شاهنشاهی اورارتو و یا به عبارت دیگر، هیچ اثری از نظامی که زمانی کنترل این پایگاه را در دست داشت و معرف فرهنگ اورارتویی بود، در آنجا باقی نمانده بود (همان). نشانه هایی از تأثیر اورارتوها در مناطق غربی ارومیه در قرن هفتم پیش از میلاد مشهود است، اما به نظر می رسد این تأثیرات مربوط به استقرار اورارتوها در این مناطق در قرن هشتم پیش از میلاد و یا سال های پایانی قرن هفتم پیش از میلاد باشد. «کرول» معتقد است پس از تسخیر منطقه ارومیه به دست دولت اورارتو، به موازات نوآوری های صورت گرفته در سفالگری (افزوده شدن پوشش گلی قرمز رنگ و صیقل) سبک سفالی جدیدی در این منطقه به وجود می آید (Kroll, 1976: 174). با آغاز قرن هشتم پیش از میلاد سبک سفال خاکستری به تدریج رو به افول می گذارد و این افول تمامی گونه های شاخص آن را شامل می شود (Ibid). با این حال بسیاری از گونه هایی که بازمانده دوره قبل بوده اند، تنها در وضعیت ظاهری خود دستخوش تغییر می شوند؛ به نوعی که گویی در واقع مردم بومی، این تغییرات را به منزله یک سنت یا پدیده جدید پذیرفته بودند (مدودسکایا، ۱۳۸۸: ۱۹۵).

در قرن هشتم پیش از میلاد در منطقه ارومیه (ساحل غربی و جنوبی دریاچه ارومیه) دو فرهنگ، یکی بومی و دیگری بیگانه که اورارتوها با خود آورده بودند، در کنار یک دیگر وجود داشت (همان: ۱۹۶). در انتهای این قرن و در دوره حکومت سارگن، دولت مانا متحد آشوریان بود. در سال ۷۱۴ پ.م. سارگن متعهد شد مناطق اشغال شده مانا را از روسا، شاهنشاه اورارتو بازپس گیرد. لشکرکشی سال ۷۱۴ پ.م. سارگن به منطقه با شکست سنگین اورارتو همراه شد و به سلطه اورارتوها بر مناطق شرق، جنوب و غرب دریاچه ارومیه پایان داده و فقط شمال دریاچه در تسلط آنها باقی ماند (Khatib-shahidi, 2006: 24؛ بیننده، ۱۳۹۸: ۲۵۷). دو کتیبه اورارتویی محمودآباد در جنوب و موانا در غرب دشت ارومیه متعلق به زمان زمامداری روسای اول (۷۳۰-۷۱۳ پ.م.) بوده و تاکنون هیچ کتیبه ای از شاهان اورارتو بعد از ۷۱۴ پ.م. از این مناطق به دست نیامده است (همان؛ Binandeh, 2020: 114). دولت آشور که سرگرم اشغال استان های ماد و حمله به قلمرو دولت الیپی در جنوب بود، در درگیری ماناها در غرب مداخله نمی کرد. در دهه ۶۷۰ پ.م. دولت مانا، قلمرو خود را با حمله به پایگاه هوبوشکیه گسترش داد. اما در زمان حکومت «اسارحدون» روابط دو کشور به طور علنی، خصمانه بود. دلیل این کار این بود که اسارحدون بیم آن داشت سکاهای که به مرزهای دولت مانا رسیده بودند، از طریق راه های هوبوشکیه به ماناها حمله کنند. موساسیر که متعلق به دولت مانا نبود، می توانست مانع نفوذ به هوبوشکیا از طریق گذرگاه های کله شین و گوورشینکه شود. ساحل غربی دریاچه ارومیه هم چنان در اختیار دولت مانا بود تا این که مانا خود ضمیمه دولت ماد شد. مدارکی در خصوص تهاجم آشوریان به این منطقه در طی قرن هفتم پیش از میلاد وجود

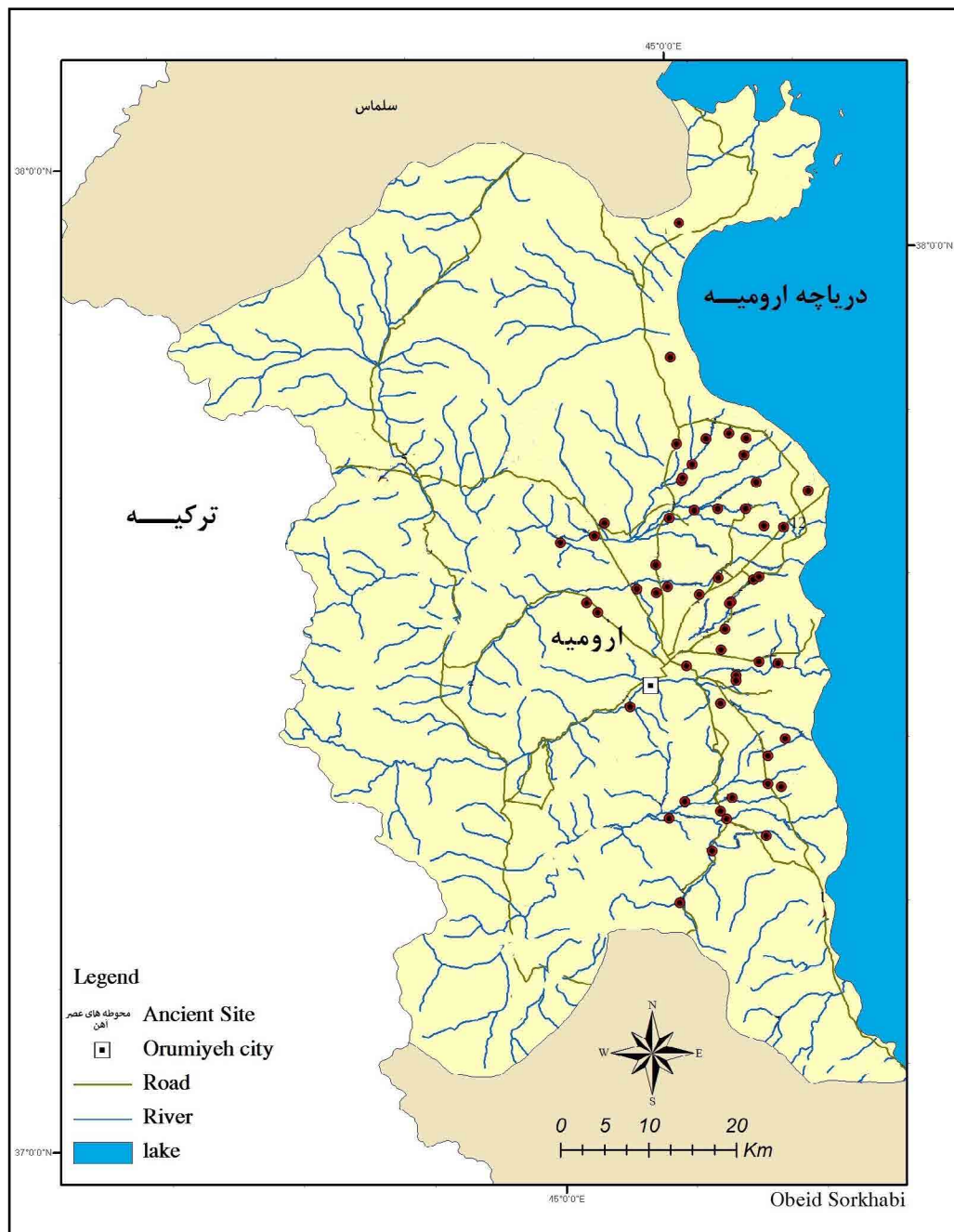
ندارد، اما آنان چندین بار سایر متصرفات دولت مانا را در مناطق جنوبی‌تر به اشغال خود درآوردند (مدودسکایا، ۱۳۸۸: ۲۰۲).

بررسی میدانی باستان‌شناختی و محوطه‌های شناسایی شده

بررسی باستان‌شناختی دشت ارومیه با هدف شناسایی و بررسی محوطه‌های باستانی عصر آهن III و هم‌چنین مطالعه الگوهای استقرار در دو مرحله در پاییز ۱۳۹۹ و بهار و تابستان سال ۱۴۰۰ ه.ش. انجام شد. ابتدا گزارش بازدیدهای هیأت قبلی و هم‌چنین گزارشات هیأت‌های شناسایی و ثبت آثار استان مورد بررسی و مبنای کار قرار گرفت و آثار شناسایی شده قبلی دوباره مورد بازدید قرار گرفت. در مرحله بعدی، دشت ارومیه به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم شد و هر یک از بخش‌ها به صورت مجزا به صورت میدانی توسط نگارنده بررسی شد. ملاک تقسیم‌بندی به بخش‌های کوچک‌تر نقشه‌های توپوگرافی ۱/۲۵۰۰۰ منطقه که توسط سازمان جغرافیایی ارتش تهیه شده و در آن به حوزه‌های مشخص و منظم تقسیم شده است. بررسی هر حوزه براساس تقسیم‌بندی‌های ماهواره‌ای و خطوط فرضی هم‌سان‌سازی شده با دستگاه GPS صورت گرفت. استفاده از اطلاعات مردمی در شناسایی محوطه‌های باستانی و جمع‌آوری اطلاعات برای استفاده احتمالی در شناسایی هویت، و وجه تسمیه محوطه‌ها کمک شایانی کرد. در هنگام شناسایی هر نوع اثر فرهنگی، ابتدا مختصات جغرافیایی و ارتفاع آن از سطح دریا به وسیله دستگاه GPS اندازه‌گیری و پس از ثبت مشخصات ظاهری، کروکی آثار و عکس از زوایای مختلف به طور جداگانه تهیه شده و مدارک سفالی این دوره جمع‌آوری و شواهد احتمالی هم‌چون معماری مورد مستندنگاری قرار گرفت. حاصل بررسی‌های میدانی شناسایی و بازدید مجدد ۴۷ محوطه باستانی بود که هر یک دارای یک یا چند دوره استقرار بودند. در شناخت این محوطه‌ها از بررسی‌های سطحی، گمانه‌زنی، لایه‌نگاری و کاوش‌های پیشین بهره‌برداری، و تاریخ‌گذاری ارائه شده، بیشتر براساس مقایسه گونه‌شناختی سفال، پیشنهاد شده است (تصاویر ۲ و ۳). برخی از محوطه‌های عصر آهن III که هیأت‌های پیشین به آن‌ها اشاره کرده بودند، طی بازدید مجدد نگارنده به کلی از بین رفته و اثری از آن‌ها برجای نمانده است؛ از جمله، محوطه باراندوز به طور کامل در زیر منازل مسکونی روستای باراندوز مدفون گردیده، محوطه اوزارلو یا اوزراولیش در زمان احداث جاده ارومیه-سلماس تخریب شده و از بین رفته است. محوطه قلعه جوق در روستای قلعه جوق بالانیش مورد خاکبرداری کامل قرار گرفته و در محل آن پادگان سپاه و مدرسه روستایی احداث شده است. تپه طالب‌آباد در روستای «تپه ترکمان» و تپه «محل» روستای وقاصلو و تپه «اوزان یا قازان» تومتر امروزه به کلی تسطیح شده و تبدیل به باغ و زمین زراعی شده است. تپه خرابه‌دیگاله در داخل شهر ارومیه به طور کامل تخریب و در محل آن خیابان‌کشی و منازل مسکونی احداث و امروز تحت عنوان خیابان گلستان شناخته می‌شود. عقیل تپه یکی از محوطه‌های مهم اورارتویی که در زمان بازدید هیأت ایتالیایی در سال ۱۹۷۷ م. به شدت تخریب شده و در بررسی میدانی نگارنده حتی موقعیت آن شناسایی نگردید. برخی محوطه‌ها هم‌چون: دانقرالو، لیلی، کول تپه و نیولی که توسط هیأت‌های پیشین مورد بررسی و گاهنگاری قرار گرفته بودند، در بررسی نگارنده آثار سفالی این دوره از سطح آن‌ها به دست نیامد و لذا در بررسی و تحلیل، مبنا قرار نگرفتند.

پراکندگی محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه

عمده استقرارهای دشت ارومیه (بیش از دو-سوم کل محوطه‌ها) با توجه به وسعت بیشتر بخش شمالی نسبت به نواحی جنوبی‌تر، در این بخش قرار گرفته‌اند. ۳۳ محوطه شامل: بالو، قیزقلعه، عسگرآباد، بوراشان، ترمنی، انگنه، قزل عاشق، حیدرلو، کلبعلی، خانقاه سرخ، مونجقلو،

تصویر ۲: پراکندگی کلی محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).

Fig. 2: General distribution of Iron Age III sites in Urmia Plain (Khanmohammadi, 2021).

اوسالو، ریحان‌آباد، شربت‌تپه، ینگجه، زنبیل، باری، قاپیچی، قهرمانلو، قایالی، گيجلر، بالاجوق، جبل‌کندی، قلعه اسماعیل‌آقا، قلعه جوق، کچه‌باش، علیگللو، لوله‌ام، گویجلو، سعیدلو، چیچکللو، علی‌خان و باش‌قلعه در بخش شمالی دشت واقع شده‌اند. دو رودخانه نازلوچای و روضه‌چای در شمال دشت جاری هستند و طبیعی است که بیشتر استقرارهای شکل‌گرفته متعلق به این دو حوضه آبریز باشند. از ۳۳ محوطه ضلع شمالی دشت، ۱۳ محوطه در حوضه آبریز روضه‌چای و ۲۰ محوطه در حوضه آبریز نازلوچای قرار می‌گیرند. بخش جنوبی نسبت به بخش شمالی وسعت کمتری دارد و حدود یک-سوم کل محوطه‌ها در این قسمت قرار دارند. ۱۲ محوطه شامل: گوی‌تپه، بزوه، سیر، علی‌آباد، دم‌دم، تپه‌مکی، ترکمان، حصار، لومباد، قره‌تپه، کوکیا و دیزج‌تکیه، در بخش جنوبی

جدول ۱: جدول مشخصات کلی محوطه‌های عصر آهن III دشت ارومیه (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).

Tab 1: Table of general characteristics of Iron Age III sites in Urmia Plain (Khanmohammadi, 2021).

ردیف	نام به فارسی	قدمت	طول و عرض	ارتفاع از زمین	مساحت (هکتار)	ارتفاع از دریا	Y	X
1	بالو	هزاره چهارم، سوم، دوم پ.م. آهن I, II, III	250-160	15	4	1358	4164312	502333
2	قزقله کریم آباد	آهن III، اسلامی	180-150	90	2.7	1385	4181151	505356
3	عسگرآباد	هزاره سوم پ.م. آهن I, II, III	200-240	15	4.8	1335	4167322	504107
4	بوراشان	آهن I, II, III، اسلامی	300-150	8	4.5	1305	4158393	512315
5	ترمنی	هزاره سوم و دوم پ.م. آهن I, II, III، اسلامی	250-270	9	6.7	1307	4155605	514284
6	انگنه	هزاره سوم و دوم پ.م. آهن I, II, III، اسلامی	450-300	15	11	1289	4182959	511089
7	قزل عاشق	آهن I و III، اسلامی	110-90	11	1	1340	4164185	504202
8	حیدرلو	آهن III	150-140	16	2.1	1285	4180686	513040
9	جارچیلو	آهن I, II, III، اسلامی	230-140	7	3.2	1297	4160784	512591
10	کلعلی	هزاره چهارم، آهن I, II, III	180-150	17	2.7	1360	4170062	496918
11	خانقاه سرخ	آهن I, II, III و دوران اسلامی	170-270	8	3.6	1373	4178888	503134
12	مرنگلو	آهن III	110-120	2	1.3	1280	4182264	512121
13	تپه کیلسا (ماردانپال)	آهن III	240-170	5	4	1280	4173837	517837
14	ریحان آباد	هزاره سوم و دوم پ.م. آهن III، اسلامی	90-70	6	0.6	1308	4159592	511266
15	شریت تپه	آهن I, II, III	180-180	6	3.2	1289	4174637	513752
16	ینگجه	هزاره ۴ پ.م. آهن III، اسلامی	170-150	9	2.5	1286	4177743	514671
17	زمبیل	آهن III	220-330	18	7.2	1290	4177288	520652
18	باری	آهن III	550-420		23.1	1600	4208379	516841
19	قایچی ایلیو	آهن III، اسلامی	400-250	13	10	1284	4168543	518914
20	قهرمانلوی ۱ و ۲	آهن I, II, III، اسلامی	200-190	5	3.8	1283	4168485	515776
21	قایالی	هزاره سوم پ.م. آهن III	70-40	4	0.3	1281	4167281	517502
22	کیچر	هزاره چهارم و سوم و دوم پ.م. آهن I, II, III، اسلامی	600-250	20	12	1315	4173911	507930
23	گوی تپه	مس‌وسنگ، هزاره چهارم تا دوم پ.م. آهن I و III، اسلامی	475-500	24	19	1312	4152337	512822
24	بالاجوق	هزاره سوم پ.م. آهن I, II, III، اسلامی	150-200	18	3	1435	4162408	496668
25	جبل کندی	آهن ۳، اسلامی	250-230	5	5.7	1283	4191010	503726
26	اسماعیل اقا	هزاره سوم پ.م. آهن I, II, III، اسلامی	500-350	90	19	1440	4168970	493219
27	قلعه جوق گلمان	آهن III، اسلامی	330-250		8.2	1382	4159768	521169
28	کچه باش ۱ و ۲	هزاره چهارم و دوم پ.م. آهن I, II, III،	220-200	4	4.4	1292	4163948	512990
29	تپه باغلار	هزاره چهارم و سوم پ.م. آهن I, II, III	140-80	8	1.1	1305	4177170	506219
30	لوله‌هام	مس‌وسنگ، آهن III	300-120	8	3.6	1314	4174553	504133
31	گوچیلو	هزاره سوم پ.م. آهن III، اسلامی	200-200	7	4	1285	4166029	513253
32	مایدان	دوره مفرغ، آهن III، اسلامی	230-170	12	3.7	1290	4179076	507272
33	سمیدلو	آهن I, II, III	80-80	8	0.6	1294	4168143	509280
34	چیچکلوپا شورکند	هزاره دوم پ.م. آهن I, II, III	200-190	5	3.8	1301	4164508	509408
35	تپه علیخان	آهن I, II, III، اسلامی	100-140	6	1.4	1282	4172267	515051
36	باش قلعه (سرنندیل)	آهن III، اسلامی	300-230	95	7	1374	4166585	511451
37	سیر	آهن III	200-150	0	3	1663	4148848	501752
38	بزوه	هزاره سوم پ.م. آهن III	135-100	18	1.4	1400	4151103	502636
39	غیور علی آباد	آهن III	230-150	8	3.4	1321	4140874	509727
40	دم دم	آهن III	280-300	90	8.4	1470	4136630	516857
41	تپه مکی	آهن I, II, III، اسلامی	300-350	12	11	1298	4137862	519267
42	ترکمان	نوسنگی، مس‌وسنگ، هزاره سوم، آهن I, II, III، اسلامی	150-150	9	2.2	1287	4143524	520482
43	حصار ترکمان	هزاره چهارم و دوم پ.م. آهن III	120-160	0	2	1285	4144244	518659
44	لومباد	آهن III، دوران تاریخی، اسلامی	300-300	65	7	1342	4136649	518518
45	قره تپه اردوشاهی	آهن III	130-160	5	2	1277	4147830	521067
46	کوکیا	آهن I و III، دوران تاریخی	140-100	15	1.5	1340	4135595	513292
47	دیزج تکیه	هزاره سوم و دوم پ.م. آهن I, II, III، اسلامی	360-420	25	15	1312	4141775	514967

دشت واقع شده‌اند. باوجود تعداد کمتر محوطه‌ها در بخش جنوبی دشت، وسعت آن‌ها در مقایسه با محوطه‌های شمالی بیشتر است و جمعیت بیشتری در آن‌ها جای می‌گرفته است. دو رودخانه شهرچای و باراندوزچای در جنوب و مرکز دشت جاری هستند و بیشتر استقرارهای شکل‌گرفته متعلق به این دو حوضه آبریز هستند. از ۱۲ محوطه جنوب دشت، چهار محوطه در حوضه آبریز رودخانه شهرچای و هشت محوطه در حوضه آبریز رودخانه باراندوزچای قرار می‌گیرند. این آثار در دو بخش قلاع و محوطه‌های استقراری قابل بررسی هستند.

محوطه‌های استقراری

بخش عمده‌ای از محوطه‌های استقراری دشت ارومیه در شمال این دشت قرار گرفته‌اند. ۲۹ استقرار در شمال دشت ارومیه در عصر آهن III شکل‌گرفته و یا مجدداً مورد سکونت قرار گرفته‌اند. دو محوطه انگنه و گيجلر هرکدام با مساحت بالای ۱۱ هکتار بزرگ‌ترین محوطه‌های این محدوده محسوب می‌شوند. انگنه، تپه‌ای بزرگ به ابعاد ۳۰۰×۴۵۰ متر در منتهی‌الیه شمالی دشت و در ضلع شرقی روستایی به‌همین نام قرار گرفته است. پراکندگی آثار سفالی سطحی این دوره در بخش زیادی از این محوطه مشهود است. قدیمی‌ترین استقرار شکل‌گرفته در آن به هزاره سوم پیش‌ازمیلاد می‌رسد و آثار هزاره دوم پیش‌ازمیلاد و عصر آهن I و II نیز در بررسی سطحی از آن به‌دست آمد. گيجلر تپه، محوطه‌ای بزرگ است که در کرانه جنوبی رودخانه نازلوچای قرار گرفته و به‌صورت طولی (۶۰۰ متر) گسترش یافته است. این محوطه پیش‌تر توسط هیأت ایتالیایی مورد کاوش و لایه‌نگاری قرار گرفت و دارای استقراری بلندمدت از هزاره چهارم پیش‌ازمیلاد تا دوران اسلامی است (Pecorella & Salvini, 1984: 145). تپه قاپیچی در جنوب روستای ایوبلو و در کرانه دریاچه ارومیه یکی از محوطه‌های استقراری مهم با مساحت نزدیک به ۱۰ هکتار است که اخیراً شناسایی شده و در بررسی نگارنده آثار سفالی از هزاره پیش‌ازمیلاد تا دوران اسلامی در آن به‌دست آمد. بقایای قلعه‌ای از دوره قاجار نیز بر روی آن قرار گرفته است. قدیمی‌ترین استقرار شکل‌گرفته در این محوطه به عصر آهن III تعلق دارد و به‌نظر می‌رسد با توجه به وسعت و مدارک سفالی در این دوره یکی از استقرارهای مهم و بزرگ منطقه باشد. تپه‌های ترمنی، جبل‌کندی، بالو، عسگرآباد، بوراشان، تپه‌کلیسا، گویجلو و کچه‌باش، در شمال دشت نیز جزء محوطه‌های نسبتاً بزرگ محسوب می‌شوند که هرکدام بین چهار تا شش هکتار وسعت دارند. چهار تپه بالو، عسگرآباد، بوراشان و کچه‌باش علاوه بر سفال نخودی‌رنگ عصر آهن III دارای سفال‌های خاکستری و شاخص عصر آهن I و II هستند و در دوره آهن III مجدداً به روی آن‌ها استقرار شکل‌گرفته است. تپه قهرمانلو در شمال روستایی به‌همین نام و مابین زمین‌های کشاورزی که از دو تپه جنوبی و شمالی تشکیل شده یکی از محوطه‌های مهم عصر آهن III با سفال‌های شاخص نخودی و ظروف پایه‌دار و دسته‌دار محسوب می‌شود که در ساحل یکی از شعبات رودخانه روضه‌چای شکل‌گرفته و وسعتی نزدیک به چهار هکتار دارد. ۱۷ محوطه باقی‌مانده شامل محوطه‌های قزل‌عاشق، حیدرلو، جارچیلو، کلبعلی، مرنگلو، ریحان‌آباد، خانقاه سرخ، مایدان، شربت‌تپه، ینگجه، قایالی، بالاجوق، علی‌بگلو، لوله‌هام، سعیدلو، چیچکلو و علیخان، با وسعت بین یک تا چهار هکتار و سفال‌های ساده نخودی‌رنگ جزء روستاهای کوچک بخش شمالی دشت محسوب می‌شوند که به‌جز شربت‌تپه، بالاجوق و مایدان دارای تراکم سفالی نسبتاً کمتری هستند. در محوطه دانقرالو در شرق روستایی به‌همین نام که به‌عنوان یکی از محوطه‌های تک‌دوره عصر آهن III در بررسی‌های پیشین (Pecorella & Salvini, 1984: 148) محسوب شده، در بررسی میدانی نگارنده، حتی یک قطعه سفال به‌دست نیامده و به‌همین دلیل در ارزیابی‌ها مورد تحلیل قرار نگرفته است.

۱۰ محوطه استقرار در جنوب دشت ارومیه در عصر آهن III شکل گرفته‌اند؛ از این میان، مهم‌ترین محوطه، گوی تپه در چند کیلومتری شرق شهر ارومیه، در روستایی به همین نام است که حدود ۴۷۵×۵۰۰ متر وسعت دارد (حدود ۲۴ هکتار) بخش عمده‌ای از عرصه آن در زیر ساخت و ساز منازل مسکونی روستاییان مدفون شده است. در بررسی سطحی محوطه در مهرماه ۱۴۰۰ ه.ش. سفال‌های عصر آهن III در بیشتر بخش‌ها شناسایی شده است. مساحت باقی‌مانده آن نزدیک به ۱۹ هکتار می‌رسد. این محوطه از هزاره پنجم تا دوران اسلامی دارای استقرار است. گوی تپه قبلاً در سال ۱۹۴۸ م. توسط «برتون براون» (Burton-Brown, 1948) به مدت شش هفته کاوش و استمرار فرهنگی از هزاره سوم تا عصر آهن در آن شناسایی شد. این تپه در زمان تسلط اورارتوها بر منطقه مسکونی بوده است (خطیب‌شهیدی، ۱۳۸۳: ۳۷۰). گوی تپه در میان محوطه‌های اورارتویی دشت ارومیه، بزرگ‌ترین مساحت را دارد. فرهنگ مادی آن استمرار و پیوستگی چشمگیری را با عصر آهن I و II نشان می‌دهد.

دیزج تکیه، یکی دیگر از تپه‌های بزرگ جنوب دشت ارومیه است که ابعاد آن ۴۷۰×۳۴۰ متر است و در کاوش تعیین حریم سال ۱۳۹۹ ه.ش. محوطه (مصطفی‌پور، ۱۳۹۹) وسعت آن حدود ۱۵ هکتار محاسبه گردید. به استناد مدارک سفالی و وسعت، محوطه در عصر آهن III یکی از محوطه‌های مهم دشت ارومیه بوده است. پیش‌نویس (۱۳۸۴: ۸۶) معتقد است این محوطه بعد از گوی تپه در سلسله مراتب محوطه‌ها، بخش جنوبی دشت را کنترل می‌کرده است. تپه مکی یا تپه ماکو، یکی دیگر از محوطه‌های بزرگ جنوب دشت است که متأسفانه بخش عمده‌ای از بافت تپه و لایه‌های تاریخی در زیر ساخت و سازهای مسکونی مدفون شده و تخریب عمده‌ای در آن ایجاد شده است. تنها بخش اندکی از تپه در قسمت شرقی و جنوبی قابل مشاهده است. وسعت محوطه حدود ۳۰×۳۳۰ متر است. در برنامه کاوش تعیین حریم تپه در سال ۱۳۹۹ ه.ش. وسعت آن بسیار بیشتر از وضع موجود برآورد گردید (جعفری‌سومار، ۱۳۹۹)، و به نظر می‌رسد این محوطه هم به استناد به مدارک سفالی و وسعت قابل توجه در عصر آهن III یکی از مراکز مهم جنوب دشت ارومیه بوده است. محوطه سیر در ضلع جنوبی روستای سیر در دامنه‌های کوه سیر یکی از محوطه‌های مهم نویافته عصر آهن III است که در سال ۱۳۹۷ ه.ش. مورد بررسی و شناسایی قرار گرفت. وسعت آن حدود ۳ هکتار است و قطعات سفال‌های ساده نخودی و ظروف موسوم به «لاله‌ای» از آن یافت شده است. تپه‌های غیور علی آباد، بزوه، ترکمان، حصار و قره تپه با مساحت بین دو تا سه هکتار و با سفال‌های ساده از دیگر محوطه‌های این دوره محسوب می‌شوند که از میان آن‌ها تپه غیور و قره تپه در دوره آهن III بر روی آن‌ها استقرار شکل گرفته و جزء روستاهای کوچک این دوره هستند. تپه کویا در مسیر جاده ارومیه-اشنویه و در روستایی به همین نام با وسعت یک و نیم هکتاری یکی از محوطه‌های کوچک، اما در عین حال غنی از لحاظ مدارک سفالی است که سفال‌های نخودی ساده، سفال‌های نوع مثلی و ظروف با دسته‌های افقی در بررسی سطحی آن به دست آمده است.

قلاع

در شمال دشت ارومیه، شش قلعه از عصر آهن III شامل قلعه باری، اسماعیل آقا، قزقلعه، قلعه جوق، باش قلعه و زمبیل مورد بررسی قرار گرفت که جزء بزرگ‌ترین قلاع این بخش محسوب می‌شوند. قلعه باری و قزقلعه در شمال، قلعه اسماعیل آقا در غرب، قلعه زمبیل و قلعه جوق در شرق و باش قلعه در میان دشت و مرکز این ناحیه قرار گرفته است. قلعه باری در منتهی‌الیه شمالی دشت ارومیه در بررسی‌های نگارنده و همکاران میراث فرهنگی استان در سال ۱۳۹۷ ه.ش. مورد شناسایی قرار گرفته که با وسعت بالای ۲۰ هکتار و استحکامات تدافعی گسترده یکی از قلاع بزرگ منطقه محسوب

می‌شود که دارای آثار سفالی از اواخر عصر آهن III شامل سفال‌های نخودی خوش‌پخت و ظروف لاله‌ای و سفال‌های مثلثی و استحکاماتی گسترده شامل دیوارهای لاشه‌سنگی و خشکه چین کوچک و متوسط، البته متفاوت از الگوی معماری اورارتویی است (Binandeh et al., 2017). قزقلعه در کنار جاده اصلی ارومیه-سلماس با مساحت نزدیک به سه هکتار یکی دیگر از قلعه‌هایی است که در بررسی میدانی سفال نوع اورارتویی از آن به دست آمد و به احتمال بسیار یکی از قلعه‌هایی است که در دوره اورارتویی جاده مابین دشت ارومیه و سلماس را کنترل می‌کرده است. قلعه اسماعیل‌آقا در منتهی‌الیه بخش غربی دشت را می‌توان مهم‌ترین قلعه اورارتویی منطقه محسوب کرد که احتمالاً در نیمه دوم قرن نهم پیش از میلاد احداث شده است. این دژ به ابعاد 350×500 متر بر فراز کوهی در مجاورت رودخانه نازلو قرار دارد و به همین دلیل به سراسر دشت ارومیه اشراف دارد. قلعه، پیش‌تر توسط کلایس شناسایی و توسط هیأت ایتالیایی مورد کاوش لایه‌نگاری قرار گرفت (Pecorella & Salvini, 1984). این قلعه با داشتن دو قلعه شمالی و جنوبی و دو اتاقک صخره‌ای دستکند از موقعیت راهبردی برخوردار است. سالوینی (۱۳۹۵: ۱۲) معتقد است این قلعه با «اوائیائیس» ذکر شده در حمله هشتم سارگن در سال ۷۱۴ پ.م. مطابقت دارد و آن را بزرگ‌ترین دژ اورارتویی آذربایجان بعد از بسطام می‌داند. سفال‌های شاخص اورارتویی و هم‌چنین سفال موسوم به «مثلثی» از این قلعه به دست آمده است (Kleiss & Kroll, 1977: 103). دو قلعه زنبیل و قلعه جوق در شمال شرقی دشت ارومیه مشخصاً اورارتویی هستند و سفال‌های نوع اورارتویی از آن‌ها به دست آمده است. قلعه زنبیل در غرب کوه موسوم به «زمبیل‌داغی» که به صورت منفرد و مشرف به دریاچه ارومیه است، بخشی از حریم آن در جریان احداث میان‌گذر دریاچه ارومیه به تبریز به عنوان معدن سنگ مورد استفاده قرار گرفت. این قلعه پیش‌تر توسط کلایس (Kleiss, 1974: 101) شناسایی و به عنوان یکی از قلاع شاخص اورارتویی ساحل دریاچه معرفی شد. باش قلعه که با نام «سرن‌دیل» نیز معروف است با مساحت حدود هفت هکتار بر فراز کوه سرن‌دیل که عارضه‌ای طبیعی در میانه شمالی دشت ارومیه است، قرار دارد؛ هرچند در بررسی میدانی نگارنده سفال‌های نوع اورارتویی از آن مشاهده نشد، ولی کلایس (1972: 155) و خطیب‌شهیدی (۱۳۸۳: ۳۶۹) استقرار روی آن را اورارتویی معرفی کرده‌اند. قلعه عقیل‌تپه به هنگام بررسی هیأت ایتالیایی در سال ۱۹۷۷ م. به شدت مورد تخریب قرار گرفته بود. در بررسی نگارنده، حتی موقعیت احتمالی قرارگیری آن نیز شناسایی نگردید.

در جنوب دشت ارومیه، تنها دو قلعه از عصر آهن III شامل قلعه دم‌دم و لومبه شناسایی و بررسی شد که جزء قلاع مهم این بخش محسوب می‌شوند. قلعه دم‌دم در جنوب روستای دولاما، یکی از مهم‌ترین و در عین حال بزرگ‌ترین قلاع جنوب دشت ارومیه است که با وسعتی نزدیک به هشت‌ونیم هکتار اشراف کاملی به دشت دارد. این قلعه با دیوارهای قطور کلان‌سنگی و خشکه چین مشخصاً در دوره اورارتوها ساخته شده است. قلعه لومبه یا لومباد با فاصله نزدیکی از دم‌دم و مشرف به جاده قدیم مهاباد یکی دیگر از قلاعی است که به جنوب دشت ارومیه اشراف کامل دارد و به گذرگاه‌ها و مسیرهای منتهی به مهاباد و اشنویه کنترل دارد. این قلعه به صورت مدور با ابعاد 300×250 متر ساخته شده و با محیط پیرامونی بیش از هفت هکتار وسعت دارد. بیش‌ونه (۱۳۸۴: ۸۸) معتقد است قلعه دم‌دم جاده مستقیم رو به اشنویه را تحت نظارت داشته و لومباد نیز مسیر جاده مهاباد را کنترل می‌کرده است.

الگوی استقرار

دهه ۱۹۶۰ م. را می‌توان نقطه عطف باستان‌شناسی محسوب کرد؛ در این دهه، باستان‌شناسی با رویکرد جدید، به مرور جایگزین باستان‌شناسی سنتی و تاریخی-فرهنگی می‌شود. یکی از مهم‌ترین پیشرفت‌های باستان‌شناسی در این دهه تمرکز آن بر روش‌های توضیح پدیده‌ها و رویه استدلال و

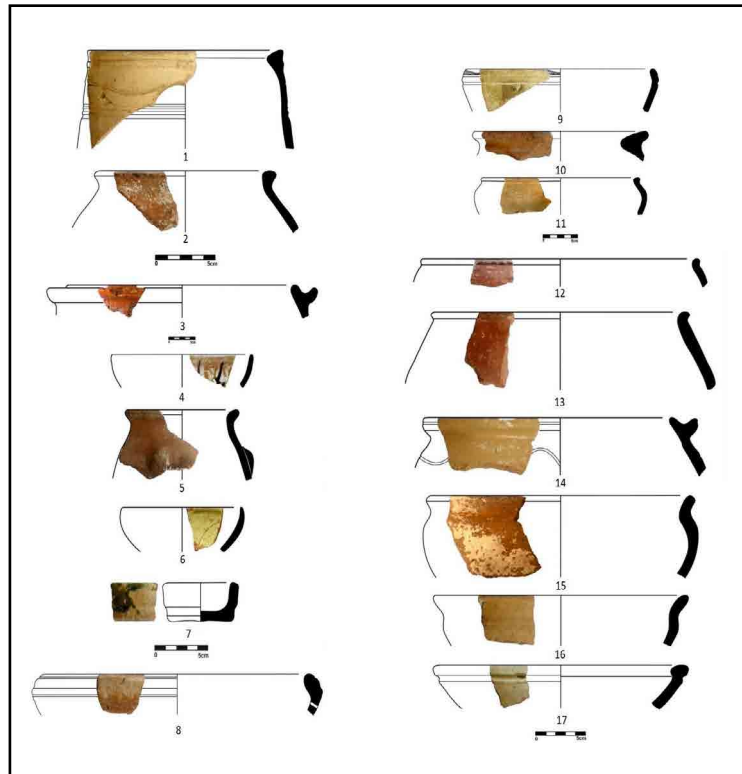

تصویر ۳: بخشی از استحکامات دفاعی قلعه نو یافته باری در شمال دشت ارومیه (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 3: A part of the defense fortifications of Bari Castle in the north of Urmia Plain (Authors, 2017).

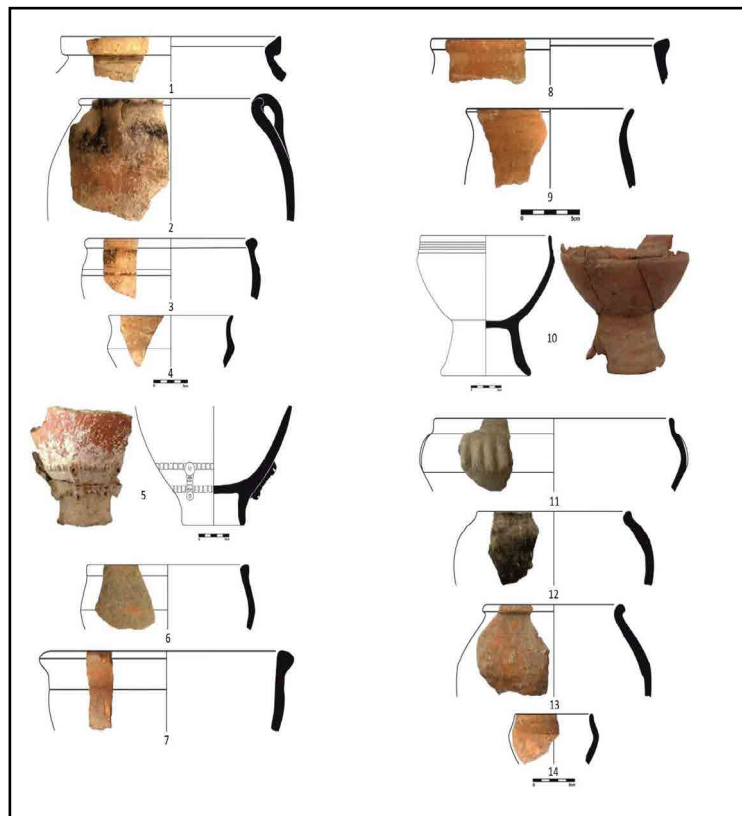

تصویر ۴: دورنمای قلعه اورارتویی اسماعیل آقا در غرب دشت ارومیه (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 4: The perspective of Ismail Agha's Urtian castle in the west of Urmia plain (Authors, 2019).

نتیجه‌گیری از آن‌هاست (Renfrew & Bahn, 1991: 36). طی توسعه باستان‌شناسی مدل و نظریات فراوانی از علوم دیگر وارد باستان‌شناسی گردید که یکی از این مدل‌ها را می‌توان مطالعات «الگوی استقرار» نام برد. مطالعات الگوی استقرار از جمله رهیافت‌هایی است که می‌تواند منجر به شناخت تعاملات بین انسان و محیط شود. این مطالعات، تعداد، اندازه و ویژگی‌های مکان باستانی شناخته‌شده، رابطه فضایی آن‌ها با یک‌دیگر و با متغیرهایی مانند رودخانه و جاده، کیفیت و نوع زمین را مورد بررسی قرار می‌دهد (علیزاده، ۱۳۸۶: ۱۹۲). در این میان، استفاده از مدل‌ها و نظریاتی

تصویر ۵: نمونه سفال عصر آهن III از قلعه قیز قلعه (خان محمدی، ۱۴۰۱).
Fig. 5: Sample of Iron Age III pottery from Qiz Qale Castle (Khanmohammadi, 2021).

تصویر ۶: نمونه سفال عصر آهن III از قلعه تپه مکی (خان محمدی، ۱۴۰۱).
Fig. 6: Sample of Iron Age III pottery from Tepe Makki (Khanmohammadi, 2021).

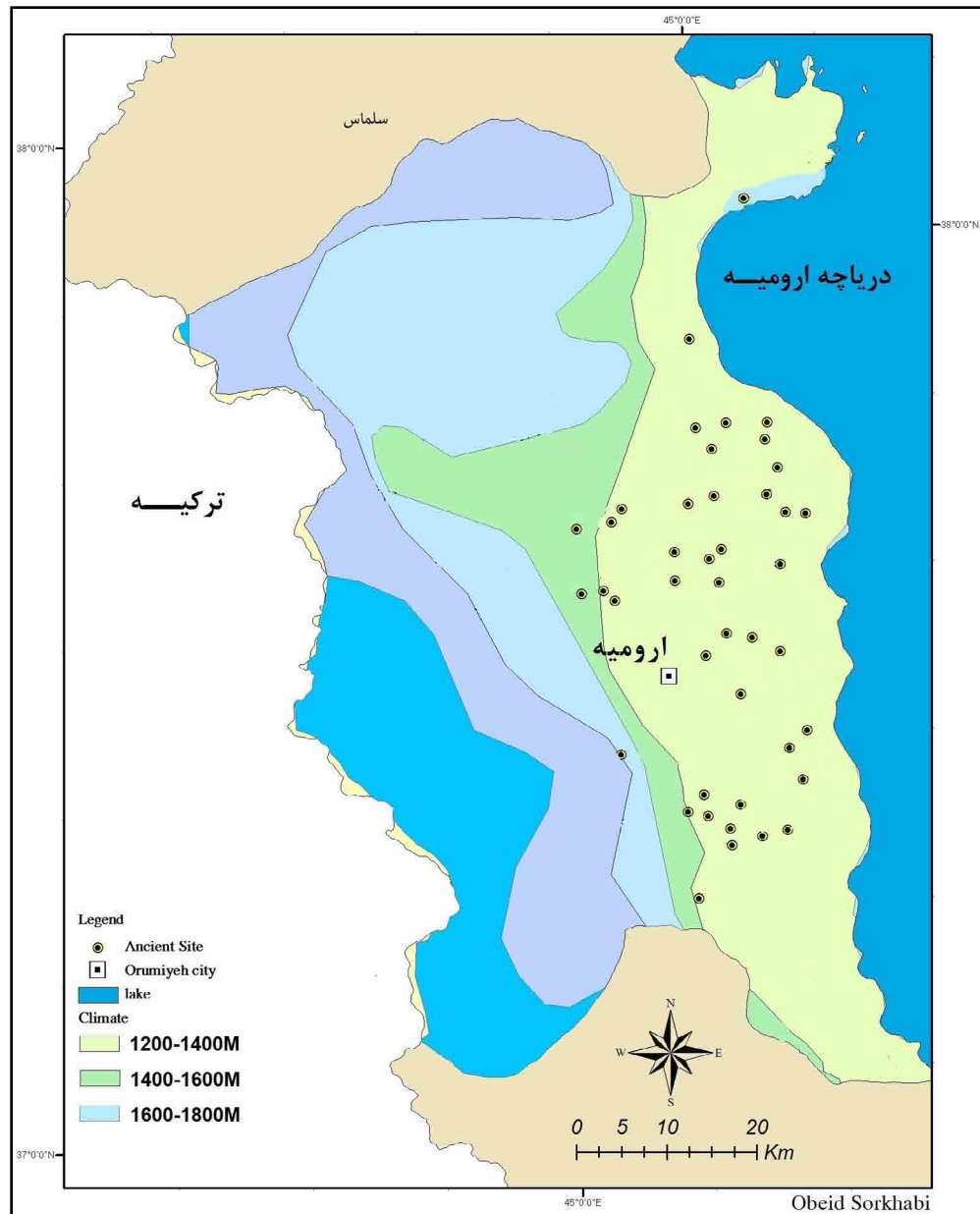
چون نظریه «مکان مرکزی» «کریستالر» می‌تواند در مطالعات الگوهای استقرار و زیستی اهمیت داشته باشد (Christaller, 1966). در منطقه شمال غرب، «آفتاب» و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی تأثیر عوامل طبیعی در توزیع فضایی مراکز باستانی آذربایجان غربی با استفاده از نرم‌افزار GIS» به بررسی ۱۴۰۸ مرکز باستانی مربوط به دوره‌های پیش از تاریخ، آغازتاریخی و دوره اسلامی پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان داد که دسترسی به منابع آب، بارش، آب و هوا، کاربری اراضی، و شکل زمین بیشترین تأثیر را در پراکندگی مراکز باستانی داشته‌اند (آفتاب و همکاران، ۱۳۹۳). در پژوهش حاضر، محوطه‌ها از نظر متغیرهای مهمی چون ارتفاع از سطح دریا، فاصله تا رودخانه و منابع آبی و پوشش گیاهی، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند و وضعیت استقرارها نسبت به این مدل‌ها با استفاده از نقشه‌های GIS مورد سنجش قرار گرفته و سپس محوطه‌ها از نظر وسعت مورد رتبه‌بندی قرار گرفته‌اند. در تحلیل حاضر قلاع، قبرستان‌ها و محوطه‌های کوچ‌رو باتوجه به نوع و ماهیت کارکردی لحاظ نشده و تنها محوطه‌های استقراری سطح دشت ارومیه مورد استفاده و تحلیل قرار گرفته است.

توزیع استقرارهای عصر آهن III دشت ارومیه براساس مدل ارتفاعی

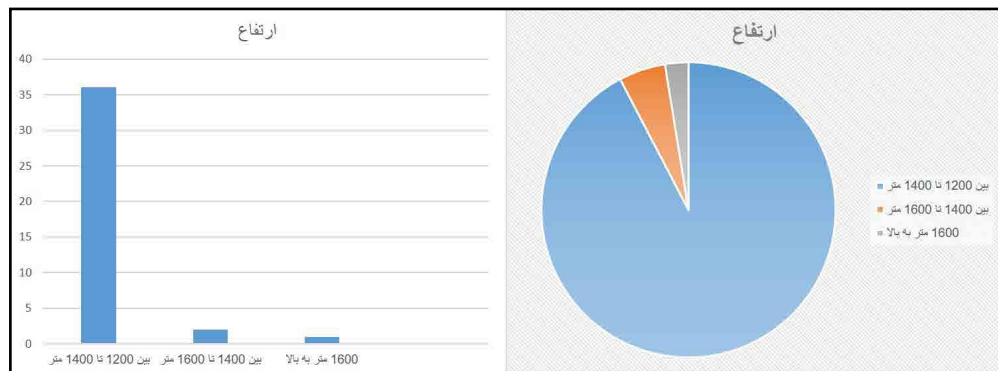
توزیع محوطه‌ها در سطوح ارتفاعی مختلف از مواردی است که در بررسی مکان‌های باستانی دارای اهمیت است. نتایج حاصل از این بررسی‌ها می‌تواند در شناخت و نحوه استقرار مکان‌ها در گذشته اطلاعات ارزشمندی در اختیار قرار دهد (کریمی و فرج‌زاده‌اصل، ۱۳۸۳: ۱۱۹). ارتباط نزدیکی میان بارش، نوع و میزان پوشش گیاهی و وجود گونه‌های مختلف جانوری با ارتفاع از سطح دریا در مناطق مختلف وجود دارد. عامل ارتفاع علاوه بر این که همواری و یا ناهمواری بستر استقرارهای باستانی را نشان می‌دهد، با ایجاد گرادیان حرارتی، مراکز فشار حرارتی کم و زیاد را تشکیل می‌دهد. مناطق مرتفع، مراکز فرابار و مناطق پست مراکز فروبارند؛ هم‌چنین ارتفاع با کاهش دما بر میزان بارش و در نتیجه غنای پوشش گیاهی نیز اثر می‌گذارد (نیکزاد، ۱۳۹۰: ۲۲). ارتفاع عامل مهمی نیز در تعداد جمعیت مناطق کوهستانی است. زمانی که ارتفاع افزایش می‌یابد، سهم زمین‌های کشاورزی کاهش پیدا می‌کند و اقلیم به سردی می‌گراید و فضای مناسب برای انجام فعالیت‌های کشاورزی محدود می‌شود و در نتیجه استقرارها مقیاس کوچکی خواهند داشت (Potosyan, 2017: 5). جهت سنجش میزان ارتفاع محوطه‌ها از سطح آب‌های آزاد سه کد ارتفاعی شامل: گروه اول، محوطه‌های بین ۱۲۰۰ تا ۱۴۰۰ متر، گروه دوم، محوطه‌های بین ۱۴۰۰ تا ۱۶۰۰ متر، گروه سوم، محوطه‌های بین ۱۶۰۰ تا ۱۸۰۰ متر و بالاتر در نظر گرفته شد. توزیع مکان‌های باستانی در منطقه مورد مطالعه هم‌سان نبوده و از ۳۹ محوطه استقراری که دارای لایه‌های عصر آهن III هستند، تعداد محدودی در مناطق مرتفع‌تر نوار غربی، جنوبی و شمالی و اکثریت مطلق استقرارها در دشت نسبتاً صاف و مسطح ارومیه واقع گردیده‌اند؛ به عبارت دیگر، ۳۶ استقرار از ۳۹ محوطه استقراری عصر آهن III (حدود ۹۲٪) در ارتفاع کمتر از ۱۴۰۰ متر از سطح دریا ایجاد شده‌اند. دو محوطه بالاجوق و بزوه (حدود ۵٪) در ارتفاع بین ۱۴۰۰ تا ۱۶۰۰ متر و تنها یک محوطه استقراری (محوطه سیر) در ارتفاع ۱۶۰۰ متر واقع شده‌اند (تصاویر ۷ و ۸). این توزیع نشان می‌دهد عامل طبیعی ارتفاع از سطح دریا در مکان‌گزینی استقرارهای این دوره تأثیرگذار بوده و اکثریت استقرارهای عصر آهن III ارومیه در دشت پست واقع شده و نقاط مرتفع‌تر اطراف دشت که بیشتر به عنوان قلاع کنترل‌کننده و حفاظتی عمل می‌کردند، کمتر از ۱۰٪ از استقرارهای این دوره را به خود اختصاص می‌دهند.

توزیع استقرارهای عصر آهن III دشت ارومیه براساس فاصله تا منابع آبی و رودخانه‌ها

داده‌های حاصل از بررسی و کاوش‌های باستان‌شناختی حاکی از آن است که هسته اصلی جوامع

تصویر ۷: پراکندگی محوطه‌های عصر آهن III دشت ارومیه براساس ارتفاع از سطح دریا (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).
Fig. 7: Distribution of Iron Age III sites in Urmia plain based on height above sea level (Khanmohammadi, 2021).

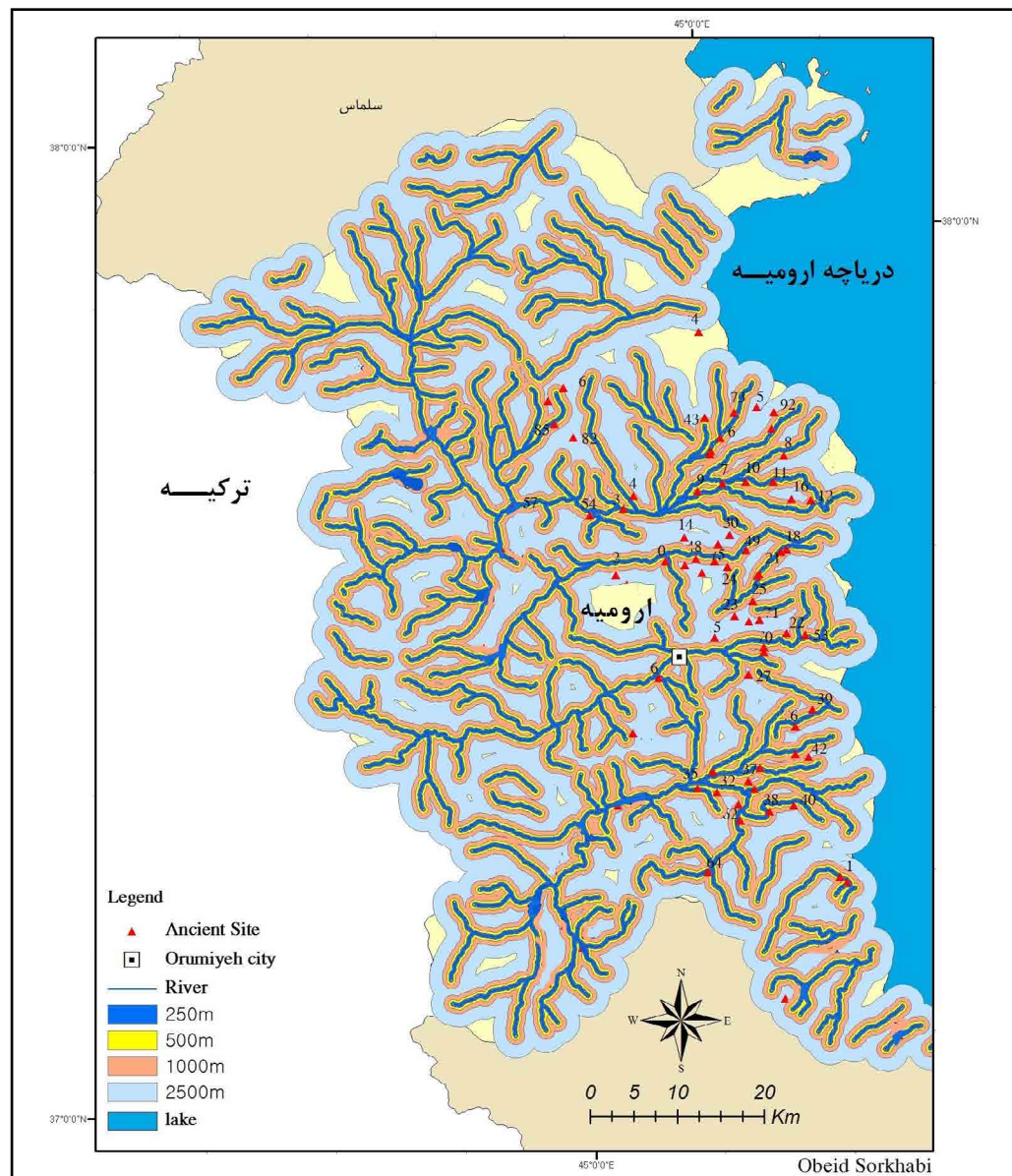

تصویر ۸: نمودار طبقات ارتفاعی محوطه‌های عصر آهن III دشت ارومیه از سطح دریا (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).
Fig. 8: Diagram of elevation classes of Iron Age III sites in Urmia Plain from sea level (Khanmohammadi, 2021).

کهن در نزدیکی منابع آب شکل گرفته‌اند (ولی‌پور، ۱۳۸۷: ۵۶). آب از اساسی‌ترین نیازهای انسان در طول زندگی است و دسترسی به منابع آب یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌گیری سکونتگاه‌ها در تمام دوره‌های گذشته و حال به‌شمار می‌رود. در استان آذربایجان غربی بیشترین مراکز باستانی در فاصله ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ متری از رودخانه‌ها قرار گرفته‌اند؛ به‌طورکلی می‌توان گفت مراکز باستانی استان به فواصل بسیار نزدیک به رودخانه‌ها گرایش جدی دارند (آفتاب و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۸). وضعیت عمومی دشت ارومیه از نظر دسترسی به منابع آب مناسب است و در این دشت چهار رودخانه دائمی نازلوچای، روضه‌چای، باراندوزچای و شهرچای جاری هستند. برای سنجش میزان وابستگی محوطه‌ها به منابع آبی، ارتباط آن‌ها با جریان‌های سطحی و رودخانه‌ها پنج گروه مسافتی برپایه فاصله از منابع آب شامل: گروه اول، فاصله تا ۵۰۰ متری، گروه دوم، فاصله ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ متری، گروه سوم فاصله ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ متری، گروه چهارم، فاصله ۱۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متری، و گروه پنجم فاصله ۲۰۰۰ تا ۲۵۰۰ متری در نظر گرفته شد. بر این اساس در محدوده مورد بررسی از تعداد سی‌ونه محوطه استقرار دارای لایه‌های فرهنگی عصر آهن III، تعداد ۲۴ محوطه، یعنی حدود ۶۱٪ از کل محوطه‌ها در فاصله ۵۰۰-۱۰۰۰ متری از رودخانه، تعداد چهار محوطه، یعنی ۱۵٪ از کل محوطه‌ها در فاصله ۱۰۰۰-۱۵۰۰ متری از رودخانه، تعداد سه محوطه، یعنی ۷٪ از کل محوطه‌ها در فاصله ۱۵۰۰-۲۰۰۰ متری از رودخانه و تنها دو محوطه استقرار در دشت ارومیه، یعنی حدود ۵٪ از کل محوطه‌ها در فاصله بالای دو کیلومتر از رودخانه‌ها قرار گرفته است (تصاویر ۹ و ۱۰)؛ البته نمی‌توان به‌طورکلی منکر وجود منابع آبی دیگری هم‌چون چشمه‌ها و چاه‌های تأمین آب در گذشته در این محوطه‌ها شد. چه‌بسا چنین منابع آبی وجود داشته که بنا به دلایل مختلفی هم‌چون مرور زمان و بی‌توجهی خشک شده‌اند؛ با این وجود، مشاهده می‌شود عامل نزدیکی به رودخانه مهم‌ترین عامل استقرارگزینی در اکثریت قاطع محوطه‌های هزاره اول و عصر آهن III دشت ارومیه محسوب می‌گردد.

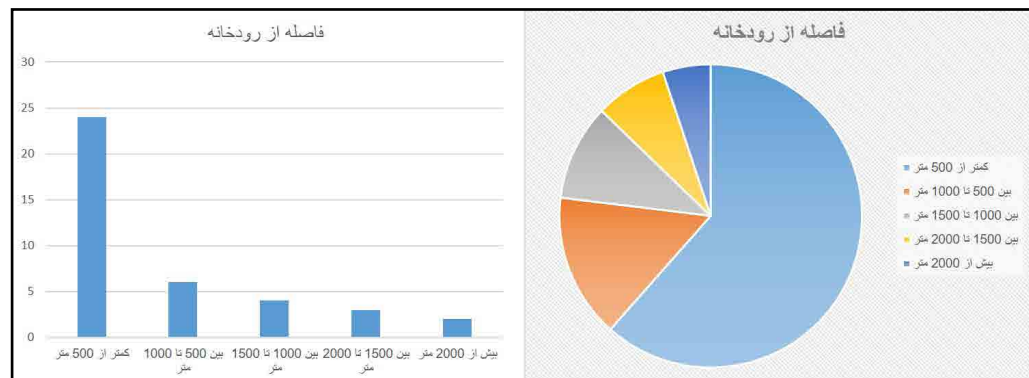
توزیع استقرارهای عصر آهن III دشت ارومیه براساس وضعیت پوشش گیاهی

شهرستان ارومیه در نقشه طبقه‌بندی اقلیمی کوپن، از نوع اقلیم ارتفاعات (نوع H) نشان داده شده است (نصیری، ۱۳۹۳: ۳۷۶). برخی محققان ایرانی نیز در مقیاس ملی، آب‌وهوای منطقه را از نوع اقلیم کوهستانی معرفی کرده‌اند (همان). منطقه مورد مطالعه دشت ارومیه با طول جغرافیایی ۴۶ درجه و ۱۳ دقیقه و ۳۹ ثانیه و عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۲ دقیقه و ۱۷ ثانیه در شمال غرب ایران با متوسط بارندگی ۳۰۴ میلی‌متر در سال دارای اقلیم سرد و خشک است. این دشت با مساحت ۹۸۱۰۰ هکتار در اراضی ساحلی و کم‌شیب ضلع غربی دریاچه ارومیه واقع شده است. منابع آب‌های سطحی دشت ارومیه را چهار رودخانه نازلوچای، شهرچای، روضه‌چای و باراندوزچای با مجموع تخلیه متوسط سالیانه معادل ۸۳۰ میلیون مترمکعب و دارای دو نوع سفره آزاد و تحت فشار بوده که بیشترین وسعت دشت را سفره آزاد با مساحت ۷۶۴ کیلومترمربع تشکیل می‌دهند (صمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۷). مطالعه نحوه پراکنش استقرارها نسبت به قابلیت پوشش گیاهی به این دلیل قابل توجه است که به احتمال زیاد منطقه‌ای که امروز دارای اراضی زیاد با کاربری کشاورزی است در گذشته نیز دارای زمین‌های مناسب جهت کشت و کار و استفاده از مراتع برای اقوام کوچ‌رو بوده است؛ از این رو، در این پژوهش اراضی دشت ارومیه از نظر قابلیت پوشش گیاهی دسته‌بندی و نوع مجاورت استقرارها با هرکدام بررسی گردید. برای این کار پوشش گیاهی محدوده مورد مطالعه در چهار دسته کلی مراتع، اراضی با قابلیت کشاورزی دیم، اراضی با قابلیت کشت آبی و دشت‌های شور و شنی ساحلی طبقه‌بندی شد. در تحلیل پراکنش محوطه‌ها طبق تصاویر ۱۱ و ۱۲ مشخص گردید که از تعداد ۳۹ استقرار عصر آهن III در منطقه مورد مطالعه، ۴۶٪ در اراضی با قابلیت

تصویر ۹: پراکندگی محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه براساس دوری و نزدیکی به منابع آب و رودخانه (خان محمدی، ۱۴۰۱).

Fig. 9: Distribution of Iron Age III sites in Urmia plain based on distance and proximity to water and river sources (Khanmohammadi, 2021).

تصویر ۱۰: نمودار فاصله محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه از رودخانه (خان محمدی، ۱۴۰۱).

Fig. 10: Diagram of the distance of Iron Age III sites in Urmia Plain from the river (Khanmohammadi, 2021).

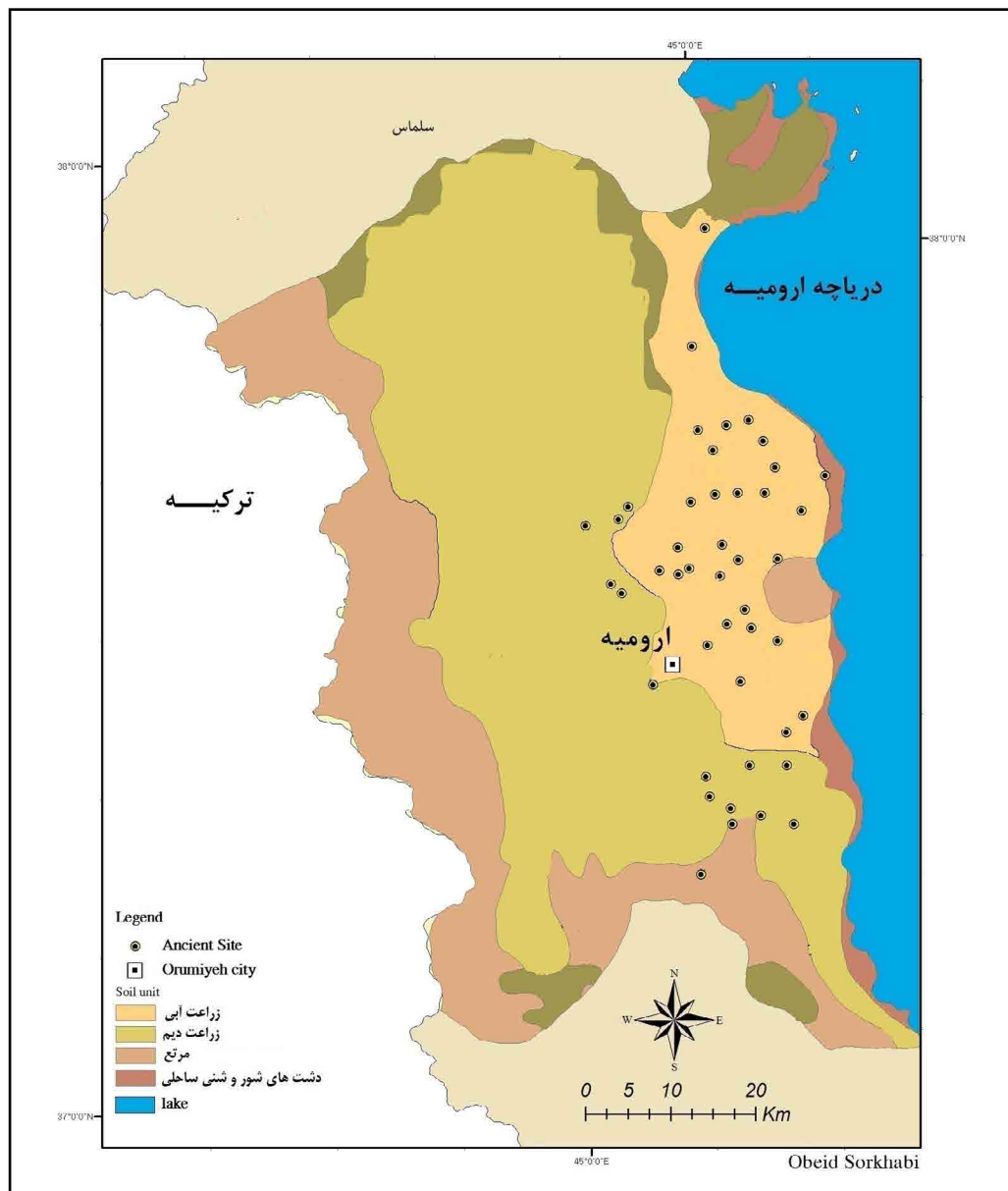
کشاورزی آبی، ۳۶٪ در اراضی با قابلیت کشاورزی دیم و ۱۳٪ محوطه‌ها در منطقه با پوشش گیاهی مرتعی، و تنها ۵٪ در منطقه با پوشش دشت‌های شور و شنی ساحلی، قرار گرفته‌اند؛ بدین ترتیب، مناطق با قابلیت زراعت دیم و زراعت آبی در مجموع با ۸۲٪ بیشترین محوطه‌های مورد مطالعه را در خود جای داده‌اند که نشان از اهمیت و اقتدار شیوه اقتصادی کشاورزی در تأمین معیشت و به تبع آن گزینش الگوی استقرار مناسب در دوره مورد مطالعه است و این نوع نگاه به گزینش الگوی اقتصادی هنوز هم نگاه غالب ساکنان منطقه است؛ به عبارتی، نزدیکی به دشت‌های پر آب با رودخانه‌های خروشان و چشمه‌های جوشان دامنه کوهستان‌های سرسبز و برفگیر با مراتع مرغوب، همیشه دو شیوه اقتصاد کشاورزی و دامداری را برای تأمین معاش ساکنان این منطقه به خود اختصاص داده است.

رتبه‌بندی و توزیع استقرارهای عصر آهن III دشت ارومیه براساس وسعت

محوطه‌های استقرار بررسی شده در این پژوهش دارای وسعت متغیر از کمتر از یک هکتار تا بیش از ۲۴ هکتار (محوطه‌های مرکزی) هستند. جهت سنجش میزان وسعت محوطه‌ها پنج گروه مساحتی شامل: گروه اول، مساحت نیم تا سه هکتار، گروه دوم، مساحت سه تا پنج هکتار، گروه سوم مساحت پنج تا ۱۰ هکتار، گروه چهارم، مساحت ۱۰ تا ۱۵ هکتار، و گروه پنجم، مساحت ۱۵ تا ۲۴ هکتار در نظر گرفته شد. توزیع محوطه‌های بررسی شده به این صورت است که ۱۸ محوطه بین نیم تا سه هکتار در گروه اول، و ۱۳ محوطه با مساحت بین سه تا پنج هکتار در گروه دوم قرار دارند. سه محوطه قاپیچی (۹/۵ هکتار)، ترمنی (۶ هکتار) و جبل‌کندی (۵ هکتار) در محوطه‌های گروه سوم، یعنی بین پنج تا ۱۰ هکتار جای می‌گیرند. سه محوطه گيجلر (۱۲ هکتار)، انگنه (۱۱ هکتار)، تپه مکی (۱۱ هکتار)، محوطه‌های بین ۱۰ تا ۱۵ هکتار این دشت را شامل می‌شوند. دو محوطه دیزج‌تکیه (با ۱۵ هکتار) و گوی‌تپه (با ۲۴ هکتار) وسعت، در محوطه‌های بین ۱۵ تا ۲۴ هکتار قرار می‌گیرند. براساس وسعت و شواهد باستان‌شناسی سه محوطه گوی‌تپه، دیزج‌تکیه و گيجلر، به ترتیب مهم‌ترین و بزرگ‌ترین محوطه‌های عصر آهن III دشت ارومیه محسوب می‌شوند که اولی تقریباً در مرکز دشت، دیزج‌تکیه در جنوب و گيجلر در شمال دشت قرار گرفته‌اند. با این وصف، دو محوطه بالای ۱۵ هکتار این دشت، یعنی گوی‌تپه و دیزج‌تکیه، به عنوان مکان‌های بزرگ و مرکزی ارائه‌دهنده خدمات و نیازهای بیشتر و مابقی محوطه‌ها به عنوان مکان‌های کوچک‌تر پیرامونی عمل می‌کنند (تصاویر ۱۳ و ۱۴).

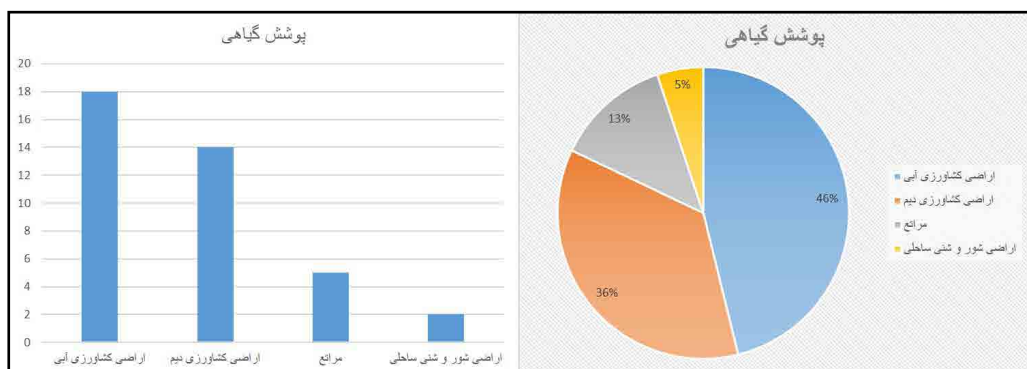
نتیجه‌گیری

آغاز عصر آهن III در محوطه‌های استقرار مهم شمال غرب ایران، از جمله حسنلو در پی آتش‌سوزی‌هایی گسترده که در پایان عصر آهن II اتفاق افتاده و منجر به از بین رفتن استقرارهای این دوره گردیده، مشخص شده است. این دوره از لحاظ گاهنگاری هم‌افق با ظهور پدیده سفالی جدیدی است که «یانگ» آن را «افق سفال نخودی جدید» نامیده است که در بسیاری از محوطه‌های غرب ایران ظاهر شده است (Young, 1965: 70). «دانتی» آغاز این دوره در حسنلو را به دلیل اهمیت طبقه IVB حسنلو هم‌زمان با آتش‌سوزی این لایه، حدود ۸۰۰ پ.م. و اتمام آن را حدود ۵۵۰ پ.م. تاریخ‌گذاری کرده است (Danti, 2013: 367). در کنار سنت سفال‌های نخودی جدید، سفال‌ها و مواد فرهنگی مختلفی در سراسر نیمه غربی ایران وجود داشته‌اند. در محدوده ماناها سفال‌های با نقش‌کننده و گل‌لاله‌ای شکل و در محدوده اورارتوها سفال‌های سبک اورارتویی، به ویژه سفال‌های نخودی ساده و گونه سفال قرمز براق موسوم به «سفال توپراق قلعه» به دست آمده است. بر همین اساس در شمال غرب ایران و خصوصاً حوضه دریاچه ارومیه، عصر آهن

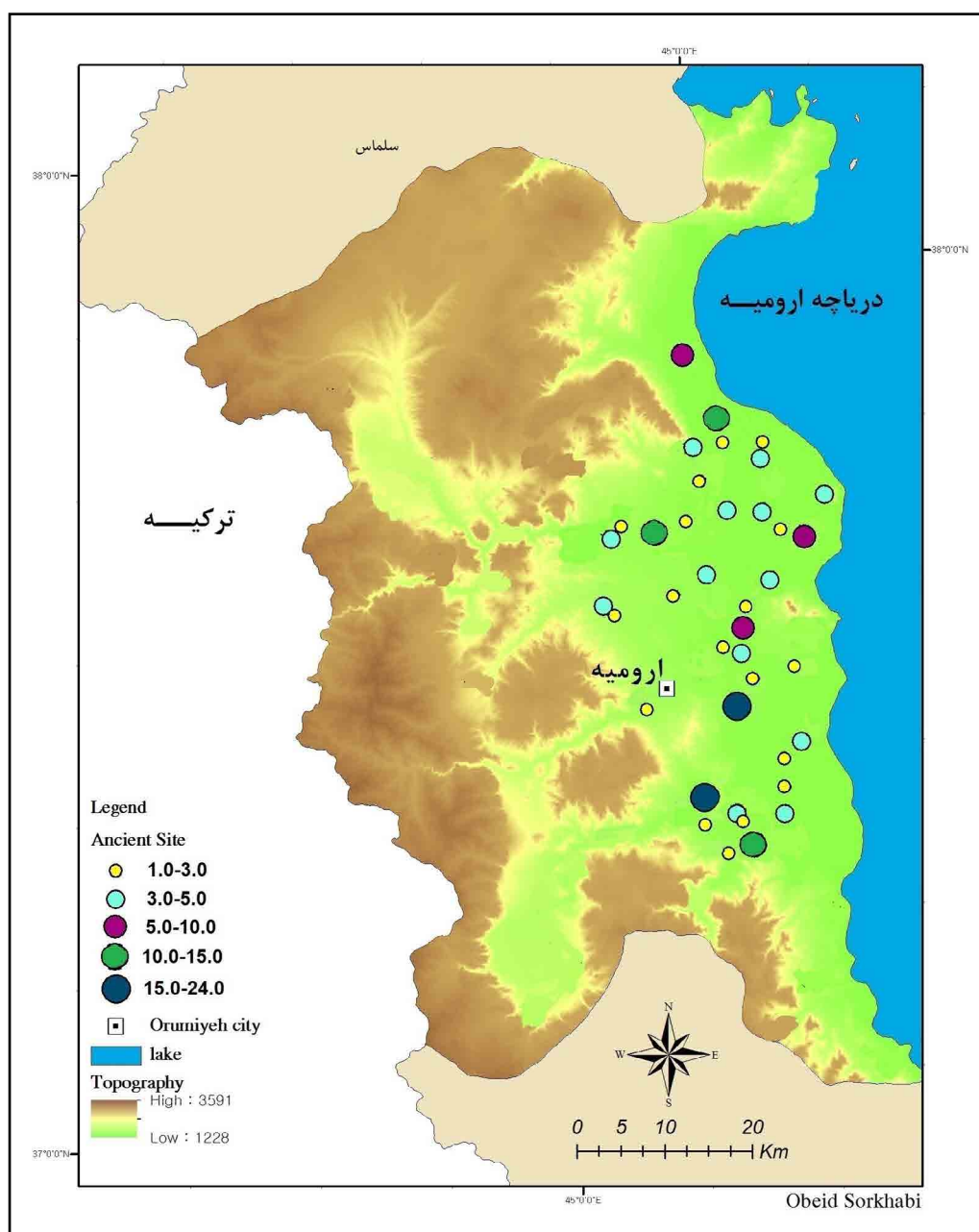
تصویر ۱۱: پراکندگی محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه براساس پوشش گیاهی (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).

Fig. 11: Distribution of Iron Age III sites in Urmia plain based on vegetation (Khanmohammadi, 2021).

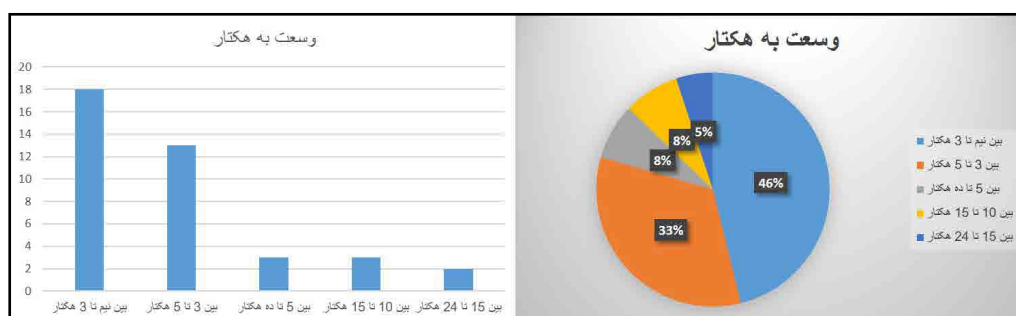
تصویر ۱۲: نمودار وضعیت محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه براساس پوشش گیاهی (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).

Fig. 12: Diagram of the status of Iron Age III sites in Urmia Plain based on vegetation (Khanmohammadi, 2021).

تصویر ۱۳: پراکندگی محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه براساس وسعت (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).

Fig. 13: Distribution of Iron Age III sites in the Urmia plain according to size (Khanmohammadi, 2021).

تصویر ۱۴: نمودار ابعاد محوطه‌های عصر آهن III در دشت ارومیه براساس وسعت (خان‌محمدی، ۱۴۰۱).

Fig. 14: The diagram of the dimensions of Iron Age III sites in Urmia Plain based on size (Khanmohammadi, 2021).

III هم‌زمان با لایه ۳ حسنلو معرفی شده است. دشت ارومیه به عنوان وسیع‌ترین دشت کرانه غربی دریاچه ارومیه در هزاره پیش از میلاد، شاهد تحولات گسترده‌ای بود. اهمیت دشت ارومیه، در نیمه نخست هزاره پیش از میلاد، و هم‌زمان با عصر آهن III، حاصل خیزی و قرارگرفتن در گذرگاه مهم و حساس موجب توجه دولت‌های اورارتو، آشور و حتی مانا به آن شده است. از میان ۱۸۷ تپه و محوطه تاریخی شناسایی شده در این دشت، ۴۷ محوطه از عصر آهن III شناسایی شده و دو سنت سفالگری شامل «سنت سفالگری اورارتویی» و «سنت سفالگری بومی و محلی» با گونه سفال‌های نخودی ساده به همراه نفوذ گونه سفال متأخر مانایی شناسایی شده که در نوشتار مفصل دیگری به آن پرداخته خواهد شد. علاوه بر این، شرایط زیست محیطی مناسب، دشت ارومیه را به یکی از مناطق اصلی کشاورزی آذربایجان تبدیل کرده، به طوری که این منطقه یکی از مناطق کلیدی در توسعه و افزایش جمعیت در شمال غربی فلات ایران به شمار می‌رود (Biscone, 2003: 167).

دشت ارومیه در عصر آهن III با توجه به این شرایط محیطی مناسب، به ویژه جریان رودخانه‌های دائمی و پرآب، چشمه‌های متعدد، زمین مناسب و حاصل خیز، مراتع غنی و شکار فراوان هرچه بیشتر مورد توجه قرار گرفته و پذیرای جمعیت قابل توجهی بوده است. جمعیتی که با توجه به مطالعات صورت گرفته بیش از هر چیزی بر معیشت کشاورزی تکیه نموده، به صورتی که مکان‌گزینی محل‌های استقرار در حاشیه منابع آبی پایدار و رودخانه‌های اصلی انجام شده و این مکان‌ها با توجه به توپوگرافی، شیب و جنس خاک انتخاب شده‌اند تا آب‌رسانی به زمین به سهولت انجام شود و هم‌چنین خاک حاصل خیز داشته باشد. از ۴۷ محوطه عصر آهن III (۸۵۰ تا ۵۵۰ پ.م)، ۳۲ محوطه به روی استقرارهای قبلی شکل گرفته و ۱۵ محوطه برای اولین بار در این دوره استقرار شکل گرفته است. از میان ۳۹ محوطه استقرار متعلق عصر آهن III تعداد ۳۱ محوطه با میانگین مساحت نیم تا پنج هکتار و به صورت دهکده‌ها و قلعه‌های کوچک و شش محوطه بین پنج تا ۱۵ هکتار و دو محوطه بین ۱۵ تا ۲۴ هکتار وسعت داشته که جزء محوطه‌های بزرگ عصر آهن III این منطقه محسوب می‌شوند. وضعیت ناهمواری‌ها در منطقه ارومیه موجب به وجود آمدن وضعیت جالب توجهی در تقسیم‌بندی مناطق استقرار شده است. دریاچه ارومیه در شرق و کوه‌های به هم پیوسته در غرب ارومیه هم‌چون دیواری بخش غربی، یعنی دشت‌های مرگور، دشت بیل و دشت سرو را از منطقه اصلی، یعنی دشت ارومیه، جدا نموده است و تنها راه‌های ارتباطی از طریق گذرگاه‌های باریک بین دره‌ای امکان‌پذیر است. همین امر موجب شده از بین چهار محوطه استقرار و غیراستقرار بزرگ این منطقه، یعنی محوطه گوی تپه، باری، قلعه اسماعیل آقا و دیزج تکیه، دو محوطه قلعه اسماعیل آقا و قلعه باری در نواحی کوهستانی مشرف به دشت ارومیه قرار گرفته و به عنوان قلاع و استحکامات دفاعی و دو محوطه استقرار گوی تپه و دیزج تکیه به عنوان مکان‌های مرکزی دشت عمل می‌کرده‌اند. تعداد محوطه‌های این دوره نشان‌دهنده افزایش جمعیت و رشد و گسترش شمار استقرارها است. با نگاهی به نقشه پراکندگی استقرارهای این دوره و توجه به متغیرهای جغرافیایی هم‌چون: دوری و نزدیکی به منابع آب، زمین‌های کشاورزی و وسعت محوطه‌ها می‌توان تا حدودی الگوی سکونت استقرارهای منطقه را روشن ساخت. عمده محوطه‌ها، استقرارهای شکل گرفته در دشت هستند. با توجه به این که آب همواره نقش مهمی در شکل‌گیری این استقرارها داشته و شاخص مهمی برای تحلیل آن‌ها به شمار می‌رود، طبیعی است که نقاط مسطح و دشت‌ها و کنار چشمه‌ها و رودخانه‌های دائمی، بیشتر مورد توجه و استقرار این اقوام قرار گرفته است. نواحی مرتفع‌تر منطقه ارومیه به نسبت دشت، دارای استقرارهای کمتری است. این استقرارها را می‌توان استقرارهای کوتاه‌مدت و فصلی دانست؛ چراکه با کم‌شدن میزان آب بلافاصله مجبور به ترک محل می‌شده‌اند. از این رو، به نظر می‌رسد استقرارهای دائمی عمدتاً در کنار رودخانه‌های دائمی شکل گرفته‌اند. متغیرهای جغرافیایی دیگری هم‌چون دوری و

نزدیکی به زمین‌های حاصل خیز و مستعد کشاورزی و ارتفاع از سطح دریا در این افزایش جمعیت و استقرارها تأثیرگذار است؛ البته نباید از نظر دور داشت که میزان مساحت ارائه شده این دوره فقط بر پایه شواهد ظاهری است و احتمالاً در خیلی از موارد قسمتی از بافت محوطه استقراری در زیر رسوبات مدفون شده و یا توسط ساکنان دوره‌های بعدی در محل دستخوش تغییر شده باشد. در بیشتر طول این دوره دشت ارومیه تحت سلطه حکومت اورارتو قرار داشت و یک ایالت اورارتویی در آن مستقر بود، ولی فرهنگ اورارتویی به تمام سطوح جامعه رسوخ نکرده و همان طوری که «زیمانسکی» (۱۳۹۰: ۱۱۳) مطرح می‌کند؛ وجود هرنوع یکپارچه‌گی قومی-زبانی در دولت اورارتو با سرزمین‌های پهناور و تمایزات منطقه‌ای چشم‌گیر، غیرمحمول است.

با این وصف، الگوهای استقرار در دشت ارومیه هم شامل استقرارهای مسکونی در محوطه‌های استقراری در کف دره‌ها و دشت پست و نزدیک به زمین‌های حاصل خیز و منابع آبی، به‌ویژه رودخانه‌های دائمی و پرآب منطقه و ایجاد دژها و استحکامات دفاعی در قسمت‌های مرتفع‌تر و بالای صخره‌ها است. احداث مراکز سکونتی در دشت ارومیه در زمان تسلط اورارتوها هم در زمین‌های آبرفتی دشتی صورت گرفته و مراکز و مقرهای اصلی نظامی که عمدتاً به شکل دژهایی مستحکم ساخته می‌شده‌اند، در ارتفاعات پیرامونی این دشت احداث گردیده‌اند. این شیوه در دشت‌های دیگر قابل آبیاری که هم‌زمان در تسلط اورارتوها بود هم چون: دشت سلماس، خوی، مرنند، اشنویه و نقده (سلدوز) نیز دیده می‌شود.

استقرارها و محوطه‌های کوچک در دشت ارومیه که تعداد آن‌ها کمتر از ۱۹ محوطه بوده و وسعت آن‌ها کمتر از سه هکتار است، واحدهای مسکونی و روستاهای کوچکی هستند که به زراعت مشغول بوده و دیگر استقرارهای این دوره در پهنه دشت ارومیه که تعداد آن‌ها به ۱۸ استقرار می‌رسد، بین سه تا ۱۵ هکتار وسعت دارند و به وسیله دو محوطه بزرگ و مرکزی گوی تپه و دیزج تکیه مدیریت می‌شوند؛ لذا براساس «مدل کریستالر»، گوی تپه به عنوان بزرگ‌ترین محوطه استقراری این دوره در دشت ارومیه محوطه‌های مرکز و شمال دشت را کنترل می‌کرده و دیزج تکیه در رتبه دوم وسعت، محوطه‌های جنوبی دشت ارومیه را تحت کنترل خود داشته است.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند، از تمامی مسئولین محترم اداره میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی، به‌ویژه کارکنان بخش باستان‌شناسی و آقای عبیدالله سرخابی به خاطر تهیه نقشه‌های GIS و آقای بهمن کارگر به خاطر کمک بی‌دریغ‌شان در به سرانجام رسیدن این پژوهش سپاسگزاری نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول بوده و نویسنده دوم و سوم مسئولیت استاد راهنما و استاد مشاور رساله را برعهده داشته‌اند.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، عدم وجود هرگونه تعارض منافی را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. لازم به ذکر است سنت‌های سفالی محوطه‌های دشت ارومیه در عصر آهن III به دلیل گستردگی در نوشتار دیگری به طور جداگانه و مبسوط مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. «کوپن» اقلیم‌شناس روسی-آلمانی در سال ۱۹۳۶ م. کره زمین را براساس مقدار بارش و دما و نیز تغییرات فصلی، به پنج منطقه یا نوع اصلی و سپس هریک از این مناطق اصلی را براساس میزان تغییرات دما و بارش به چند منطقه کوچک‌تر تقسیم کرد (رضیئی، ۱۳۹۶: ۴۱۹).

کتابنامه

- آفتاب، احمد؛ قربانی، اردوان؛ تقیلو، علی اکبر؛ و سلطان زاده، واله، (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر عوامل طبیعی در توزیع فضایی مراکز باستانی آذربایجان غربی با استفاده از GIS». برنامه ریزی فضایی (جغرافیا)، ۱۴: ۳۷-۶۰. <https://doi:20.1001.1.22287485.1393.4.3.3.1>
- بیشونه، رافائل، (۱۳۸۴). «الگوی استقراری اورارتویی و ماقبل اورارتویی در قفقاز، دو مورد مطالعاتی، دشت ارومیه در ایران و حوضه گوجنه نیل جنوبی در جمهوری ارمنستان». ترجمه بهرام آجرلو و محمد فیض خواه، مجله بررسی های نوین تاریخی، ۱: ۸۱-۱۱۱.
- بیننده، علی، (۱۳۹۸). «مرزهای اورارتو در جنوب دریاچه ارومیه». مجموعه مقالات همایش بین المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق هجوار، به کوشش: یوسف حسن زاده، علی اکبر وحدتی و زاهد کریمی، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و صنایع دستی: ۲۴۹-۲۵۸.
- خطیب شهیدی، حمید، (۱۳۸۳). «باستان شناسی اورارتو پس از ۱۹۶۰». تمدن اورارتو، تهران: پژوهشکده باستان شناسی سازمان میراث فرهنگی کشور.
- جعفری سومار، محمد جواد، (۱۳۹۹). «گزارش گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه تاریخی مکی ارومیه». ارومیه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی (منتشر نشده).
- خان محمدی، بهروز؛ و خرازی، ابراهیم، (۱۳۹۲). «بررسی الگوهای استقراری غرب ارومیه». فصلنامه پژوهش های زاگرس، ۱: ۴۳-۳۴.
- خان محمدی، بهروز، (۱۴۰۱). «بررسی استقرارهای عصر آهن III دشت ارومیه». رساله دکترای باستان شناسی، به راهنمایی: کاظم ملازاده، دانشگاه بوعلی سینای همدان (منتشر نشده).
- رضیئی، طیب، (۱۳۹۶). «منطقه بندی اقلیمی ایران به روش کوپن- گایگر و بررسی جابه جایی مناطق اقلیمی کشور در سده بیستم». فصلنامه فیزیک زمین و فضا، ۴۳ (۲): ۴۳۹-۴۱۹. <https://doi:10.22059/JESPHYS.2017.58916>
- زیمانسکی، پاول، (۱۳۹۰). «جغرافیای اورارتو و لشکرکشی هشتم سارگن». در: کتاب گزارش لشکرکشی سارگون به اورارتو، گردآوری و ترجمه و تحقیق: اسکار وایت ماسکارلا و صمد علیون، تبریز: انتشارات پروژه ترجمه حسنلو: ۱۴۰-۱۰۷.
- سالوینی، میرجیو، (۱۳۹۵). «استان های شرقی اورارتو و آغاز تاریخ در منطقه آذربایجان ایران». در کتاب: حسنلو و اورارتو، نگاهی بر حضور اورارتوها و یادگارهای آن ها در منطقه آذربایجان، گردآوری و ترجمه علی صدرايي و صمد علیون، تبریز: انتشارات پروژه ترجمه حسنلو: ۲۶-۱.
- صمدی، رقیه؛ رضایی، حسین؛ و بهمنش، جواد، (۱۳۹۴). «بررسی روند تغییرات تراز آب زیرزمینی (مطالعه موردی: دشت ارومیه)». نشریه پژوهش های حفاظت آب و خاک، ۲۲ (۴): ۸۴-۶۷. DOR: 20.1001.1.23222069.1394.22.4.4.2
- علیزاده، عباس، (۱۳۸۶). تئوری و عمل در باستان شناسی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- فرهنگ جغرافیایی آبادی های شهرستان ارومیه، (۱۳۸۵). تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.

- کریمی، جلال؛ و فرج‌زاده‌اصل، منوچهر، (۱۳۸۳). «تحلیل الگوهای فضایی استقرارگاه‌های باستانی دشت میاناب شوشتر با کاربرد سنجش از دور سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی». مجلهٔ مدرس علوم انسانی، ۳۵: ۱۲۶-۱۱۳.
- کواکبی‌نژادقزوینی، امیرحسین؛ محمدنژادآروق، وحید؛ و سلیمانی، محمدباقر، (۱۳۹۵). «بررسی تغییرات کیفی آب‌های زیرزمینی واقع در رسوبات کوارترنری دشت ارومیه». پژوهش‌های ژئومورفولوژی کمی، ۵ (۳): ۹۳-۱۱۰. DOR: 20.1001.1.22519424.1395.5.3.7.1
- «گزارش محوطه‌ها و تپه‌های ثبتی سال ۱۳۸۵». ارومیه: مرکز اسناد و مدارک اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان غربی (منتشرنشده).
- مصطفی‌پور، سامان، (۱۳۹۹). «گزارش تعیین عرصه و حریم تپه دیزج تکیه ارومیه». ارومیه: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی (منتشرنشده)
- مدودسکایا، یانا، (۱۳۸۸). «پایان حضور اورتوها در حوضهٔ دریاچهٔ ارومیه»، در: کتاب باستان‌شناسی آذربایجان، تألیف گروه مؤلفان، ترجمهٔ محمد فیض‌خواه و صمد علیون، تبریز: نشر اختر: ۲۱۰-۱۹۳.
- ملازاده، کاظم، (۱۳۸۳). «باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی مانا». رسالهٔ دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس (منتشرنشده).
- نیکزاد، میثم، (۱۳۹۰). «بررسی الگوی استقرار دورهٔ نوسنگی دشت سرفیروزآباد کرمانشاه». پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشرنشده).
- نصیری، علی، (۱۳۹۳). «تحلیل‌های فضایی در تولید نقشهٔ پهنه‌بندی اقلیمی (مطالعهٔ موردی: منطقهٔ غرب دریاچهٔ ارومیه)». پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، ۴۶ (۳): ۳۸۸-۳۷۵. DOI: 10.22059/JPHGR.2014.52137
- ولی‌پور، حمیدرضا (۱۳۸۷). «مطالعهٔ ساختارهای اقتصادی و اجتماعی جوامع دشت تهران در هزارهٔ پنجم و چهارم پیش از میلاد». رسالهٔ دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشرنشده).

- Aftab, A., Qorbani, A., Taghilo, A. A. & Soltanzadeh, V., (2013). "Investigating the effect of natural factors on the spatial distribution of ancient centers of West Azerbaijan using GIS". *Scientific-research journal of spatial planning (geography)*. 4 (1: 14) : 37-60. (In Persian). <https://doi:20.1001.1.22287485.1393.4.3.3.1>

- Belgiorno, M. R., Biscione, R. & Pecorella, P. E., (1984). "Catalogo degli insediamenti". in: Pecorella, P. E., Salvini, M. (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia*. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaijan Iraniano, Roma: 141-178.

- Binandeh, A., (2020). "Evidence of Mannaean in Western Hasanlu". in: Niknami, K.-A., Hozhabri, A. (eds.), *Archaeology of Iran in the Historical Period*, Cham: 105-115. https://doi.org/10.1007/978-3-030-41776-5_10

- Binandeh, A., Khanmohamadi, B. & Hajimohamadi, K., (2017). "The Iron Age III of Urmia Lake in the Light of New Research". *The international Journal of Humanities*, 24(3): 1-12. DOR: 20.1001.1.25382640.2017.24.3.1.0

- Binandeh, A., (2018). "The borders of Urartu in the south of Lake Urmia". *A collection of articles of the international conference of the Iron Age in Western Iran and Neighboring regions*, by: Yusef Hassanzadeh, Ali Akbar Vahdati and Zahid Karimi, Tehran Publications of the Cultural Heritage Research Institute: 249-258.

- Biscione, R., (2003). "Pre-Urartian and Urartian Settlement Patterns in the Caucasus, Two Case Studies: The Urmia Plain, Iran, and the Sevan Basin, Armenia". in: Smith, A.T., Robinson, K.S., *Archaeology in the Bordelands*. Investigations in Caucasia and Beyond, Cotsen Institute of Archaeology Monograph 47, Los Angeles: 167-184.
- Biscione, R., (2012). "Urartian Fortification in Iran: An Attempt at a Hierarchical Classification". in: Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky, P. (eds.), *Biainili-Urartu*: 77-88.
- Biscione, R. & Dan, R., (2019). "Ranking and Distribution of the Urartian Fortifications: a general view of the Urartian Territory". in: Hassanzadeh, Y., Vahdati, A., Karimi, Z. (eds.), *Proceedings of The International Conference on The Iron Age in Western Iran and Neighbouring Regions 2*, Tehran and Sanandaj: 45-62.
- Burton-Brown, T., (1951). *Excavations in Azerbaijan 1948*. London: John Murray.
- Christaller, W., (1966). *Central Places in Southern Germany*. Englewood Cliffs, New jersey, (first published in Germany 1933).
- Danti, M., (2013). *Hasanlu V. The Late Bronze and Iron I Periods, Hasanlu Excavations Reports III*. Philadelphia. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgg4>
- Dyson, R. H., (1999a). "Triangle-festoon ware reconsidered". *Iranica Antiqua*, 34: 115-144. <https://doi.org/10.2143/IA.34.0.519109>
- Dyson, R. H., (1999b). "The Achaemenid Painted Pottery of Hasanlu IIIA". *Anatolian Studies*, 49: 101-110. <https://doi.org/10.2307/3643065>
- Fuchs, A., (2004). *Bi shin zum Berg Bikni. Zur Topographie und Geschichte des Zagrosraumes in altorientalischer Zeit*. Tübingen University, Unpublished Habilitation.
- Hole, F., (1381). *Archeology of Western Iran*. Translated by: Zahra Basti, Tehran: Samt Publishing House. (in Persian)
- Jackson, A. W., (1352). *Jackson's travel book, Iran in the past and present*. Translated by: Manouchehr Amiri and Fereydoun Badrei, Tehran: Kharazmi Publications.
- Karimi, J. & Farajzadeh Asal, M., (2013). "Analysis of the spatial patterns of the ancient settlements of Shushtar Mianab Plain using remote sensing of geographic information systems". *Modares Journal of Human Sciences*, 8 (4): 113-126. (in Persian)
- Kavakebinejhad Qazvini, A. H., Mohammadnejad Arouq, V. & Soleimani, M. B., (2015). "Investigation of qualitative changes of groundwater located in the Quaternary sediments of Urmia Plain". *Quantitative Geomorphology Research*, 5, (3): 93-110. (in Persian). DOR: 20.1001.1.22519424.1395.5.3.7.1
- Khanmohammadi, B., (2022). "Investigation of Iron Age III settlements in the Urmia Plain, Doctoral thesis in archaeology". under the guidance of Kazem Mollazadeh, Department of Archaeology, Bu-ali Sina University, Hamedan. (Unpublished).
- Khanmohammadi, B. & Kharazi, Kh., (2013). "Investigation of settlement patterns in western Urmia". *Zagros Research Quarterly*, 1 (1): 34-43. (in Persian)

- Khanmohammadi, B., (2012). "Kohan-dej Dem Dem". *Zagros Research Quarterly*, 1 (1): 52-60. (in Persian)
- Khatib-shahidi, H., (2006). "Recent investigations at Hasanlu and reconsideration of its Upper Strata". *J. Human Islam Repub Iran*, 13: 17-28
- Kleiss, W. & Kroll, S., (1977). "Urartäische Plätze in Iran: A. Architektyre (Stand der Forschung Herbst 1976), B. Die Oberflächenfunde des Urartu-Surveys 1976". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 10: 53-118.
- Kleiss, W., (1971). "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 4: 51-111.
- Kleiss, W., (1972). "Bericht über Erkundungsfarhen in Iran im Jahre 1971". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 5: 135-242.
- Kleiss, W., (1974). "Planaufnahmen urartäischer Burgen und neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 7: 79-106.
- Kleiss, W., (1976). "Urartäische Plätze in Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 9: 19-43.
- Klieiss, W., (1969). "Bericht über Zwei Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran". *AMI*, 2: 41-42.
- Kroll, S., (2011). "Uratian Cities in Iran". In: Koroglu, K., Konyar, E. (eds), *Urartu. Dogu da Degisim (Urartu. Transformation in the East)*, Istanbul: Yapi Kredi Yayinlari: 150-169.
- Kroll, S., (2020). "The Kingdom of Urartu in North-Western Iran (Ninth-Seventh Century B.C.E)". in: Niknami, K.-A., Hozhabri, A. (eds.), *Archaeology of Iran in the Historical Period*, Cham: 11-22. https://doi.org/10.1007/978-3-030-41776-5_2
- Kroll, S., (1975). *Eine schussel der triangle ware aus azarbaidshan*. Archäologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband 8, Berlin
- Kroll, S., (1976). *Keramik urartäischer Festungen in Iran, ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch-Azarbaidjan*. Archäologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband 2, Berlin.
- Kroll, S., (2003). "Medes and Persians in Transcaucasia? Archaeological Horizons in North-westren Iran and Transcaucasia". in: Lanfranchi, G.B., Roaf, M., Rollinger, R. (eds.), *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, History of the Ancient Near East/ Monograph*, V, Padova: 281-287.
- Kroll, S., (2010). "Urartu and Hasanlu". *AJNES/Aramazd*, 5/2, Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in occasion of his 90th birthday: 21-35.
- Kroll, S., (2011). "Uratian Cities in Iran". In: Koroglu, K., Konyar, E.(eds), *Urartu. Dogu da Degisim (Urartu)*. Transformation in the East), Istanbul: Yapi Kredi Yayinlari: 150-169.
- Kroll, S., (2020). "The Kingdom of Urartu in North-Western Iran (Ninth-Seventh

Century B.C.E)". in: Niknami, K.-A., Hozhabri, A. (eds.), *Archaeology of Iran in the Historical Period*, Cham: 11-22. https://doi.org/10.1007/978-3-030-41776-5_2

- Lippert, A, (1977). "Die Österreichischen Ausgrabungen am Kordlar- tepe in Persisch-West Azserbaidshan(1971-1978)". *AMI*, 12: 103-153.

- Luckenbill, D. D., (1926). *Ancient Records of Assyrian and Babylonia*. vol. 1, The University of Chicago press.

- Medvedeskaya, I., (1989). "The End of Urartian Presence in the Region of Urmia Lake". in: *Archaeologia Iranica et Orientalis, Miscellanea in Honorem*, L Vanden Berg, Gent, I: 439-454.

- Molazadeh, K., (1383). "Archeology and historical geography of Mana" doctoral dissertation in archeology, Tarbiat Modares University (Unpublished).

- Nasiri, A., (2013). "Spatial analyzes in the production of climate zoning map (case study: western region of Lake Urmia)". *Natural Geography Research*, 46 (3): 375-388. (in Persian). DOI: [10.22059/JPHGR.2014.52137](https://doi.org/10.22059/JPHGR.2014.52137)

- Pecorella, P. E. & Salvini, M., (1982). "Researches in the Region between the Zagros Mountains and Urmia Lake". *Persica*, 10: 1-35.

- Potosyan, A. H., (2017). "Geographical features and development regularities of rural areas and settlements distribution in mountain countries". *Annals of Agrarian Science*. <https://doi.org/10.1016/j.aasci.2017.02.012>

- Raziei, T., (2017). "Climatic zoning of Iran using the Köppen-Geiger method and the study of the country's climatic zones in the 20th century". *Earth and Space Physics Quarterly*, 43 (2): 419-439. (in Persian). [https://doi: 10.22059/JESPHYS.2017.58916](https://doi.org/10.22059/JESPHYS.2017.58916)

- Renfrew, C. & Bahn, P., (1991). *Archaeology, Methods and Practice*. Themes and Hudson.

- Salvini, M., (2009). "The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azarbaijan". In: Haluk Saglamtimur(ed), *Studies in Honour of Altan Cilingiroglu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayinlari: 581-598.

- Salvini, M., (2004). "Archaeology Philology Reconstructing the History of Northwest Iran in the Urartian Period (9-7 Centuries B.C)". In: M Azarnoush (ed), *Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region*, Tehran: 63-76.

- Samadi, R., Rezaei, H. & Bahmanesh, J., (2014). "Investigation of changes in the underground water level (case study: Urmia Plain)". *Journal of Water and Soil Conservation Research*, 22(4): 67-84. (in Persian). DOR: [20.1001.1.23222069.1394.22.4.4.2](https://doi.org/10.22059/JWSCR.2014.4.4.2)

- Sarfraz, A. A. & Babak Rad, J., (1344). "Archeological reports of West Azerbaijan region". Tehran: Center of Documents and Documents of the Cultural Heritage Organization of the country (Unpublished).

- Solecki, R., (1378). "An Archaeological Survey in West Azerbaijan, Iran". In: 32 *Articles in Honner Ezat Olah Negahban*, Edited by: Alizadeh, A, etal. Tehran: 28-43.
- Swiny, S., (1975). "Survey in North-West Iran, 1971". *East and West*: 77-96.
- Talai, H., (1387). *Asr Ahan Iran*. Tehran: Samt Publications. (in Persian).
- Talai, H., (1374). *Iran's archeology and art in the first millennium BC*. Samt, Tehran.
- Valipour, H., (2017). "Study of the economic and social structures of Tehran plain societies in the 5th and 4th millennium BC". PhD dissertation, University of Tehran .(in Persian).
- Young, T. C. Jr., (1965). "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C.". *IRAN*, 3: 53-85. <https://doi.org/10.2307/4299561>